

ЮРІЙ СМОЛИЧ

GAUDEAMUS  
IGITUR...











*ЮРІЙ СМОЛИЧ*

---

*GAUDEAMUS  
IGITUR...*

*ПОВІСТЬ В ОПОВІДАННЯХ*

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК  
КИЇВ — 1975



Життя персонажів цієї книги припало на той час, коли стався в нашій країні історичний злам,—коли Жовтнева революція покликала до активної творчої діяльності мільйони трудящих.

Відтоді минуло понад півстоліття, відбувся складний соціальний перетворювальний процес. За цей час докорінно змінилося життя народу. Як же склалися долі «останніх гімназистів» — адже розповідається про юнаків з останнього гімназичного випуску? Чи приїде хтось із них на призначену ще в далекій юності зустріч, а коли прийде, то що розповість про себе? Як він прожив ці півстоліття і який став нині?

© Издательство «Радянський письменник», 1975 г.

ЛЬВІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА «АТЛАС»

С  $\frac{70303-111}{M223(04)-75}$  БЗ—19—26—75



*РЕСТОРАЦІЯ «РІО-ДЕ-ЖАНЕЙРО»,  
ЇДАЛЬНЯ № 3*

Він завернув за ріг, спинився і заплющився. Відразу то був зовсім імпульсивний порух: Він побоювався глянути на те, що мав уздріти, мусив підготуватися до того, що побачить, власне — не побачить, тобто чого не сподівався побачити.

Тепер, невидючий, Він міг спокійніше уявити, пригадати, що ж було тут півста років тому.

П'ятдесят років тому — і ще давніше, аж за «старого режиму», як тоді казали, — тут, на розі вулиць Привокзальної та Центральної, стояв єдиний на обидві вулиці двоповерховий будинок: шість вікон на другому поверсі, чотири на першому — по два обабіч



вхідних дверей. А над дверима — далеко висунутий наперед на довгому кронштейні—золочений крендель: промовиста в тодішній провінції познака, що тут знайдете і хліб, і до хліба; під кренделем ще й вівіска—прямовисна, синя, із золотими ж літерами:

РЕСТОРАЦІЯ  
БИЛЛИАРД  
НОМЕРА  
«РИОДЕЖАНЕЙРО»

І спалахом пригадалося — як виникає в пам'яті всякий непотріб: діти власника, Панаса Стуса (на прізвисько Кривий), ще до першої світової війни емігрували до Південної Америки, оселились у Ріо-де-Жанейро — і це на їхню честь старий татуньо й найменував свій заклад: ресторанчик, більярдну й номери для приїжджих.

Він розплющився, і — о подив! — будинок стояв на місці!..

Минуло понад півстоліття, сюди й туди багаторазово перекочувалися фронти—війна, революція, десятикратні з боями й бомбардуваннями зміни влади в цьому містечку, потім, за мирного часу,— відбудови й перебудови. Тоді ще одна війна — знову руйнації і знову будівництво й розбудови: довкола, на місці колишніх присадкуватих халуп, звелися вже три- і чотириповерхові споруди, а цей будиночок так і залишився. Стояв собі цілий, непошкоджений, неначе й незмінний,— навіть так само потинькований вапном набіло. Хіба що став трохи нижчий і взагалі менший, як це видається завжди, коли трапляється побачити щось після тривалої відсутності. От тільки не було золотого кренделя та й синьої, із золотими літерами вівіски—теж.

Глибоко, перемагаючи хвилювання, Він зітхнув, перейшов вулицю, трохи шкандибаючи, і спинився перед дверима.

На дверях приліпилися дві таблички. На одній—сріблястою фарбою по червоному тлі — значилося: «Клуб працівників пожежної охорони»,— подвір'я пожежної команди було якраз поруч, як і півста, як і шістдесят років тому: на другій — теж «серебрянкою» по чорному: «Їдальня № 3».

Він штовхнув двері—вони зарипіли, як і минулого століття,— і опинився в тісному коридорчику; праворуч були ще двері (до колишньої контори Панька Стуса); прямо — дерев'яні сходи на другий поверх, у колишні «номери»; ліворуч — арка: там і була колись «ресторація». Він рушив під арку. І раптом замурмотів під ніс чудернацьку чужомовну пісню: «Гаудеамус ігітур, ювенес дум сумус...»

На порозі йому ще раз затамувало дихання: таж і тут — як колись! Попід стінами столики — кожний на трьох-чотирьох, а посередині — більярд! Невже той самий? Не може бути: п'ятдесят же літ...

Зал-їдальня на цю пору був зовсім безлюдний: до обіду пізно, до вечері — зарано.

Він сів біля столика в кутку, зразу коло високої, круглястої, облямованої чорною бляхою, груби — вона такою була й півстоліття тому — і дивився на більярд: той чи не той?

Більярдний стіл цілком поглинув увагу — наче правив за мірило часу, як свідчення довгожитності матеріального світу та скороминучості людського життя. Чи це той, на котрому, ще гімназистом шостого класу, вчився заганяти кулі до луз; на котрому, навіть бравши фору, програв тоді не один карбованець, загорьований на репетиціях телепнів з молодших класів; на котрому, вже в сьомому класі, вигравав на



пачку цигарок «Сальве»; на котрому, сам уже даючи сяку-таку фору, спромогався і на сороківку з червоною головкою в монопольці за рогом, де «сидільницею» працювала колись панна Ядвіга — ах, панна Ядвіга, Ядзя... Ні, бути не може: не той!

Звичайно, мармурова плита могла витримати і півстоліття, і більше,— дарма що на ній не тільки ганяли костяні кулі, але й спали покотом, не роззуваючися, ще «маршовики» першої світової війни, прямуючи на позиції Південно-Західного фронту; потім, у сімнадцятому році, повсталі за владу Рад бійці гвардійського корпусу; а там — падку мій! — і гетьманські сердюки, і петлюрівські гайдамаки, і окупаційна солдатня Франца-Йосифа Габсбурга та кайзера Вільгельма Гогенцоллерна, і денікінські прапорщики, і ще бозна-хто, аж поки, чи не останніми,— котовці та примаковці й курсанти школи червоних старшин, що нарешті нагнали всяку контрреволюційну нечисть за кордон — на захід та до Чорного моря — на південь...

Мармур міг витримати. А от сукно — ні. Правда, воно таке ж зелене, але його могли замінити і раз, і два. На тодішньому більярді проти дальньої лузи був заштопаний кут: промазав києм якийсь недотепа. А на цьому сукно нехай і потерте проти луз, але зовсім ціле. Ні, ні, сукно не те!

Але більярд, їй же право,— більярд був той самий: он на фігурній ніжці чимала зарубина — то колись, програвши, спересердя рубонув шаблею якийсь чи п'яний, чи занюханий кокаїном корнет із дроздовців чи мамонтовців, а може, й з корніловців.

...Він так замислився, опанований цими недоречними спогадами й видіннями, що не побачив: перед ним дівчина-офіціантка стояла, переминаючися, запитливо й здивовано на нього поглядаючи, аж шаріючися від зніяковіння:

— Прошу, — сказала вона вже, очевидно, не перший раз. — Що маєте замовити?

Та він не встиг відповісти, бо запитання заскочило його зненацька, — Він не збирався нічого замовляти, але й сама Дівчина не чекала на відповідь. Сказала:

— Обіду вже нема, замовляйте порціонно...

А тоді, виповідаючи своє здивування й перемагаючи зніяковіння:

— Скажіть, ви ж не тутешній, правда?.. І зайшли...

Вона урвала, не докінчивши.

— Не тутешній, — відказав Він, — і зайшов...

Раптом Дівчина чи наважилась, чи згадала:

— Може, зайшли... спеціально?.. Сьогодні двадцять п'яте травня... — На останньому реченні вона виразно наголосила.

Він дивився на неї, вона дивилась на нього — розгублена, але й зацікавлена до краю.

— Двадцять п'яте травня... — проказав і Він якось навмання.

— То, може, — Дівчина похопилась, — це до вас телеграми?

— Телеграми?

— Дві. І ми нічого не розуміємо — до кого і в чому річ...

Вона жваво крутнулася на місці й підбігла до вирізаного в стіні — такого давніше не було — широкого вікна з шинквасом, як при буфеті: на шинквасі стояли пляшки з мінеральною водою, пивом, великий скляний жбан із місцевим розливним червоним вином. З-поза пляшок визирало кругле обличчя буфетниці, ні, то була не панна Ядвіга. Офіціантка вхопила якісь папірці, повернулася і простягла йому:

— Ось, подивіться...

Машиналино він розгорнув два бланки.



Першою була радіограма і починалася словами вгорі:

«Доставити двадцять п'ятого травня».

В тексті було:

«Іду водами Тихого океану зюйд-зюйд-вест прибути не зможу привіт усім хто нагодиться борт дизель-електрохода Родина каперанг Власюк».

Другий бланк був звичайний телеграфний — з пошти села Старожитне, з радгоспу імені Шевченка:

«Прикутий до ліжка важкою хворобою не зможу прибути вітаємо всіх товаришів котрі ще живі агроном Панкратов Я».

— Пляшку пива! — сказав Він. — І знову телеграф наплутав: Панкратов не «Я», а «І» — не Яків чи Яким, а Іван.

Адреси на бланках були кумедні, але телеграми навдивовижу прибули точно. На радіограмі з Тихого океану: «УРСР, місто Н., Центральна вулиця, колишній ресторан «Ріо-де-Жанейро»...» На телеграмі з радгоспу імені Шевченка: «місто Н., товаришам, котрі зберуться двадцять п'ятого травня на місці, де був колись готель «Ріо-де-Жанейро» на розі вулиць Центральної та Вокзальної...»

Він наточив пива з пляшки, що принесла офіціантка, у кухоль і випив зразу нахильці. Офіціантка дивилась на нього з зацікавленням і запитливо.

— Так, — сказав Він, — телеграми до мене, тобто я хотів сказати: до нас. Ще пляшку, будьте ласкаві.

Прихід сюди Він наперед поцінив для себе як дурну химеру. І коли б не те, що однаково їхати йому в цьому напрямі, певна річ, сюди б і не поткнувся. Але...

Але тепер, коли прибули такі телеграми...

Дівчина-офіціантка все стовбичила перед ним.

— Скажіть, — зашарілася вона, — а що це?.. Чому?

Що воно означає?.. Звичайно,—поквапилася додати,— коли це не секрет...

Слово «секрет» вона вимовила так, що розуміє за цим якусь важливу таємницю або...

Він глянув на неї і збагнув: Дівчина поглядає не просто зацікавлено, але й насторожено. Ну, певна річ, надивившись кінофільмів з диверсантами, вона урвала своє запитання, подумавши, що це — раптом таке! — якийсь шифр, код, чи як там воно зветься, одне слово, коли що, то...

Він мимоволі засміявся. І, власне, то був перший прояв його реальної присутності тут — зараз, а не де-небудь і не колись.

— А де ж, я просив, ще пляшка пива?

Дівчина пішла до шинкваса, але вже не так поспішно, як першого разу, і з усього видно — над чимось замислилася.

«Певне,— подумав Він,—роздумує зараз, чи не побігти їй до міліції та сповістити про всякий випадок: незрозумілі, таємничі телеграми і ще більш загадковий, підозрілий одержувач цих телеграм».

— Ні,— мовив Він, коли Дівчина, все ще задумлива, повернулася з пляшкою і взялася, теж не поспішаючи, відкорковувати й наливати в кухоль.— Те, що ви подумали зараз, ні до чого. Все зовсім просто. Більше телеграм не було? І ще ніхто, крім мене, не приходив?

— А...— затнулася Дівчина,— ще має хтось прийти? Скільки?

— Двадцять. Власне, двадцять і... одна...

Дівчина знову видивилась на нього, все ще не вмюючи перебороти ні свої розмисли чи підозри, ані зніяковіння.

А Він припав до кухля і пив маленькими ковточками: перед його уявою, або як ми кажемо — перед

«внутрішнім зором», — вплигло, як з глибини кіно-екрана, й спинилося непорушно, як зупинений кадр, велике фото.

Власне, було то й не фото, а велике паспарту з багатьма наклеєними на ньому фотографіями. Самі фотографії були невеличкі — тільки портретики стандартного розміру три на чотири, але внизу паспарту, неначе увінчуючи всю композицію з окремих фото-портретиків, до чого призводила й рамка-віньетка, що облямовувала композицію, стояло ще чимале фото — групове. І на ньому зовсім виразно відтворювалася оця-от ресторанна зала зі столиками попід стінами й більярдним столом посередині, — від більярда виднівся лише один кут, а групою, тісно стулившись, щоб усім уміститися в кадр фотографії, — гурт молодиків.

А втім, не саме зображення на цій фотографії спиняло увагу, а, власне, напис — крупний каліграфічний фотокопійований напис під фото:

«За десять і за двадцять п'ять».

А під ним розгонисто — подібно, що зволоженим хімічним олівцем:

«І за п'ятдесят, бо людське життя ми обов'язково продовжимо!»

— Ви звернули увагу на ці написи? — запитав Він Дівчину і зразу ж засміявся, побачивши її здивоване й розгублене обличчя: вона ж не бачила паспарту з фотографіями — тож тільки йому миттю таке привиділося з пам'яті.

Треба було нарешті пояснити.

— Ви вчилися в школі? — запитав Він.

— Аякже! — навіть обурилась Дівчина. — Я закінчила десятирічку.

— Ну й далі що?

— Як — що?



— Я хотів запитати — чи зустрічаєтеся з товаришами по школі?

— Звичайно... чимало місцевих тут і залишилися, хто де на роботі. Крім того, щороку ми усі збираємося в школі в день одержання атестатів... Така вже традиція...

— От-от,— потвердливо кивнув Він.— Традиція... Ну, нашої пори таке не було можливе. Ми домовлялися зустрітися за десять років або за двадцять п'ять.

— Ах, он воно що! — Дівчина була примітно розчарована.— Це — десять?

— Ну, що ви!

— Двадцять п'ять? — Вона ковзнула поглядом по його зовсім не молодому обличчю та сивій шевелюрі.

— П'ятдесят.

— Аж п'ятдесят! То вам...— Дівчина похапцем урвала готоване запитання, мабуть вважаючи його нетактовним.— Ви вирішили зібратись аж за п'ятдесят років?

— А хіба не цікаво? Доля кожного за півста років!

Він поблажливо посміхнувся:

— Звичайно, то був тільки ентузіазм молодиків. Ну й піднесеність того вечора, коли ми тут, у цьому ресторані, святкували закінчення гімназії... То ж був останній випуск абітурієнтів гімназії, далі пішла вже трудова школа — чи не так? От ми й відзначали урочисто одержання матури — так казали тоді на атестат зрілості...

Він посміхнувся знову — чи то глузливо, чи то журливо:

— Хіба ми вірили та, власне, й не думали про те, що зможемо побачитись аж за піввіку. Просто «телячий восторг» — ви чули такий вираз?..

— Атож.

— Розумієте, був поміж нас один, що вирішив учитися на лікаря, закоханий у професію медика і вірив у медицину. Завпевняв, що заходами медицини люди далі житимуть довше, тож і зустрітисся за п'ятдесят років — зовсім реально. Розумієте, він усю свою віру в медицину вклав у ці рядки!..

Сумовито й гірко Він додав:

— Звичайно, всі позабували про ту хлоп'ячу обітницю: життя повело кожного його стежкою. Я, наприклад, не з'являвся сюди ні на двадцять п'ять, ні на десять: обставини не сприяли. Та й не думав про це, знехтував: дитяча витівка. Та й тепер тільки випадково, проїздом, раптом пригадавши, все одно мені тут пересадка з поїзда на поїзд. Але...

— Але ж інші не забули? — Дівчину зацікавило його признання. — Може, збирались і на десять, і на двадцять п'ять?

— Хто зна... А зараз, сьогодні, більше не приходив ніхто?

— Ні. Оце тільки дві телеграми...

Він глянув на Дівчину: тепер вона дивилась на нього з цікавістю.

— Тоді, — сказав Він, — хіба ми могли знати наперед, ні, навіть уявити собі, що мине не просто п'ятдесят літ у житті кожного, а за ці півстоліття промине ціла епоха, яка докорінно перетворить життя в нашій країні ба й на цілій планеті: ну й, зрозуміло, долю кожного з нас... І що по півстоліттю нам на зміну прийде зовсім нове покоління — маю на увазі ваше покоління, від нас одмінне...

Він не закінчив свої думки: спалахнувши, Дівчина перебила його:

— Зрозуміло, чувано: зараз ви скажете — «от за наших часів» або «коли ми були молоді, то хіба...» — В її мові забриніла відчуженість, в кожному разі не-

приховане роздратування.— Ви, старші, завжди шукаєте хиби та вади в молодших віком...

Але тепер Він перебив її, теж спалахнувши:

— Ви несправедливі й упереджені! Кожне покоління має свої вади... А доля кожного з нашого покоління...

Він розпалився й замірився був говорити далі, та раптом урвав: щось Він занадто розбалакався — ніколи ще не був такий говіркий; хоча тут же подумав, що навіть запеклі мовчуни стають балакучими отак у принагідній розмові з випадковим стрічним.

Але тепер Дівчина не дала йому мовчати:

— Ну, ну? — вкрай зацікавлено, навіть настирно запитала вона.— Ну й що?

— Як — що?

— Яка ж доля кожного?

— Ах, доля кожного. Для того й мали зібратися, щоб... То, кажете, більше сьогодні ніхто не приходив?

— Ні.

Дівчина глянула на стінний годинник.

— Це ж, мабуть, аж на вечір ви тоді домовлялись? Ще є час.

— Хочете зі мною випити пива? — Він простягнув руку до пляшки.

— Дякую. Нам це не дозволяється: такий розпорядок. Невільно сидати до столика з відвідувачами. Але розкажіть...

— Що — розказати?

— Ну, про цих... про ваших товаришів, що аж п'ятдесят років тому... Що, і тоді була тут їдальня?

— Була. Ресторан «Ріо-де-Жанейро». Налезав купцеві другої гільдії Панькові Стусеві. Ми прозивали його Кривий, хоч він насправді був сліпий на одне око,— вибив йому поліцай, якому дав замалого хабара...

— А тепер це їдальня № 3. При клубі пожежників.

Він кивнув на більярдний стіл, на мить замислився і посміхнувся:

— Отут, у цьому залі, коло цього більярда,— посмішка в нього була лагідна, але трохи іронічна,— зібравшись на прощальний випускний бенкет, ми співали «Гаудеамус»—таку, тих часів, студентську пісню латинською мовою: «Гаудеамус ігітур, ювенес дум сумус...» Тобто — «радіймо, поки молоді...»

Він навіть коротко насвистав мотив пісні.

Дівчина попросила:

— То розкажіть... про долю товаришів.

— Ми й вирішили зібратись для того, щоб повідати один одному, бо ж не всі...

— Ну, хоча б про цих, що прислали телеграми. Про каперанга. Це — військове звання: капітан першого рангу — так?

— Так. Тепер, пенсіонером, плаває на пасажирському. Але я зовсім мало про нього знаю. Не міг навіть уявити собі, що Петько Власюк, його Петром звали,— буде моряком. Ми прозивали його... В наш час, знаєте, кожному учневі неодмінно давали якесь прізвисько...

— У нас теж.

— Ніхто б з нас, його товаришів, і уявити собі наперед не міг, що Петько Власюк вийде у капітани далекого плавання... Ви ж подумайте тільки — шторми, урагани, тайфуни, смерчі... На тисячі миль навколо тільки вода, вода і вода, перекочуються хвилі, хитає — не встояти на ногах, і раптом — жах! — ніякими метеорологічними прогнозами не передбачена, нақочується хвиля-цунамі: п'ять метрів, десять метрів, двадцять метрів заввишки!..

— Як страшно...



— І справді страшно! Якої треба мужності і яко-го вміння — вести свій корабель проти хвиль, проти тайфунів, крізь могутні, аж у небо, стовпи смерчів! І це — день у день, рік у рік, все життя...

— Зате скільки побачити світу! — Дівчина-офіціантка аж зашарілася з заздрощів до уявного капітана далекого плавання. — Ви уявляєте собі?

— А певне... Побачив світу... Європа... Америка... Африка... Азія... Австралія... Океанія... Десятки, ні, мабуть, сотні портів — буття та звичаї народів усіх континентів, держав, рас — білі, жовті, чорні...

— Він, мабуть, мусить знати багато мов? — захоплено поцікавилася Дівчина.

— Мабуть...

— То розкажіть же про капітана! Прошу!..

— Ага! Про Власюка.

### *КАПЕРАНГ ВЛАСЮК*

Ми прозивали його Тютя.

Розумієте, був це такий собі нічим не примітний, тихенький та смирененький хлопчина: ні тобі в бійку з хлопцями встряти, ні якусь капость педагогам учинити. З погляду нашого тодішнього хлоп'ячого молодечтва — іменно тютя.

Тільки не думайте, що таким тютєю був Власюк через кволість та слабосилість — коли, знаєте, не маєш сили дати «здачі» кривдникові. І не через полохливість та боягузтво, що в усьому — і в школі та, власне, і на все життя — заганяє людину в сліпий кут. Не був він натурою ані підступний, ані підлабузливий до начальства, — таких ми прозивали «навуходоносорами». Ні, ні — аж ніяк! Фізично був з нього хлопець кремезний — чотирнадцяти років вижимав однією

рукою півтора пуда, а гімнаст—на брусах чи там на турніку — найперший на цілий наш клас. Одне слово, до ніг ніколи нікому не припадав — тримався тихомирно, але перед усіма незалежно й навіть гордовито.

А щодо його сміливості, навіть відваги, то дозволю собі розповісти тільки один епізод. Колись на гімназичному подвір'ї чистили чи то колодязь, чи то каналізаційний люк — не пригадаю точно, неглибокий такий, метрів зо три завглибшки,— і спустилися в нього два «золотарі»: так прозивали тоді робітників з асенізаційного обозу. І от, уявіть собі, раптом обидва знепритомніли, ледь і голос подавши: газ, розумієте, виявився на дні колодязя. Власюк — було йому тоді вже років шістнадцять — якраз нагодився поблизу. Він миттю стрибнув у люк і витяг обох зомлілих на поверхню. Сам, правда, вчадів і довгий час після того хворів: задуха, а тоді затруєння крові, сепсис.

Але, даруйте, я відхилився. Хочу пояснити причини згаданої тихомирності Власюка. Розумієте, походив він із бідацької родини. Батько робив то на вугільній естакаді, то на ремонті залізничної колії. Мати підробляла пранням або десь куховарила. Та порішили батьки — таке в ті часи було мрією багатьох — «вивести сина в люди». Петько самотужки підготувався — а був він хлопець до науки схильний — і склав іспити до гімназії; либонь, з третього класу починав.

Мусите знати, що в ті часи дитині простого робітника нелегко було потрапити до середньої школи: діяв тоді такий собі неписаний соціальний закон: «кухарчиним дітям» до навчання разом із «благородними» дітьми зась!.. Та в ліберальницьких колах тодішнього суспільства, тобто серед поміркованої та прогресивної інтелігенції, вважалося за достойну і мало не революційну справу проштовхнути іноді до середньої

школи й сердешного «кухарчука». Отак і прийняли Власюка до гімназії.

Тільки ж — одне діло іспити скласти, нехай і на круглу п'ятірку, а зовсім інше — вдержатися в гімназії. Адже платити треба було за «право навчання» щось із двісті карбованців на рік. А де простим чорноробам такі гроші взяти?..

Та ті ж таки прогресивні інтелігентські кола спробагались різними добродійними, або, як казали тоді, «філантропічними», заходами (концерти, лотереї, спектаклі абощо) збивати невеличкий грошовий фонд, що давав змогу оплачувати навчання якомусь, зовсім незначному, проценту незаможних учнів. Пощастило потрапити в цей «процент» і нашому Власюкові. Тож доводилося Власюкові шануватись: і вчитися на відмінно, і за поведінку не мати жоднісінької догани, щоб не вилетіти з гімназії. А залишався він тепер перед життєвими проблемами достеменно сам на сам, бо ж батьки вже ніякими фінансами допомагати йому не могли. Перебивався тоді Власюк з «уроків», тобто репетиторства, підтягаючи різних недотеп із заможних родин, та підробляв — тишком-нишком, бо ж для гімназиста це вважалося негідним, — на розвантажуванні вагонів з дровами чи вугіллям на залізничній естакаді.

Отут, на вугільній естакаді, потягло Власюка на залізницю: полюбилася йому колія — з постійним рухом поїздів, з розжарілими, під парою, паровозами.

Ніяково тепер і згадувати, але тоді ми, гімназисти, дивувалися з того й, що гріха таїти, іронізували з Тюті: бо коли, під закінчення гімназії, мріяли про вибір майбутньої професії — кому бути адвокатом, кому лікарем, кому інженером, — Власюк і гадки не мав про майбутню вищу освіту. І не того, що вже підупав на силах, заробляючи собі на харчі, одяг та комірне,

а тому, що вирішив зразу йти на роботу. Неодмінно стати машиністом на паровозі — то й була його заповітна мрія...

...Він спинився на мить у своїй розповіді й видивився — не так на Дівчину-офіціантку перед ним, а кудись мимо неї, вгору, наче в просторінь:

— І от, маєш тепер, — Він знизав плечима, — Тютя і... капітан далекого плавання... Що? Романтика моря, кажете? Ні, ніякої морської романтики не було. Ніколи про це Власюк і словом не закидав. Та й не бачив він моря ніколи; хіба що на географічних картах — синім помальоване під сітку з паралелей та меридіанів... Ні, ні — ніякої романтики моря тоді в Петька не було...

— Знаєте, — пожвавішав Він, вхопившись за якусь думку, — думаю тепер, що, можливо, й тодішній потяг до паровоза то було аж ніяк не захоплення всякими там механізмами, а схильність до зміни вражень, чи що. А паровоз, машиніст — то на ту юнацьку пору була лишень, як кажемо тепер, «модель» його спонтанного потягу.

Та саме на тому мріянні про вибір майбутньої професії і ввійшла в життя нашого покоління, отже й в Петрове життя, революція. Були ми тоді в сьомому класі, переходили якраз до восьмого, останнього: гімназія, як відомо, була восьмикласною.

З революцією забуйніло життя молоді, і насамперед — її громадянський тонус: шукання, сказати б, самовизначення, прагнення до будь-якої форми молодіжної самоорганізації. Пішли тоді всілякі там гуртки, спілки, громади тощо. Спілка середньошкільників, студентські земляцтва — а ми ж таки готувались от-от стати й студентами, вважайте. Тут Власюк якось від усіх нас, його гімназичних колег, відірвався. Зв'язаний так чи сяк із залізницею, підробляючи то в депо,



то на колії, тримався він і молодіжного кола на залізниці: став членом так званого Соробмолу, тобто Спілки робітничої молоді,— існувала тоді така юнацька організація до постання комсомолу. У вісімнадцятому році саме Петька, як хлопця поміж інших соробмольців-залізничників найбільш освіченого, що й «ловке» слово зуміє сказати, коли буде треба, робітничі підлітки й послали делегатом на з'їзд, що утворював комсомол України.

Так Власюк за тими громадськими справами з горизонтів нашого міста й зник...

...Він знову урвав, замислившись, а згодом проказав:

— Не знаю, чи й варто переказувати його дальшу біографію, бо ж кінець кінцем самі мусите її знати...

— Я? — Дівчина була вражена.

— Так, і ви. Тобто я хотів сказати — саме ви: потрапив з молодоутвореним комсомолом України наш Петро до столиці Києва...

— Києва? — Дівчина стонула плечем.— Де Київ, а де я! Півтисячі кілометрів від нас. Та я в Києві ніколи й не була...

— Не має значення, були чи не були. Але ж Миколу Островського читали? Ну — «Як гартувалася сталь»?

— Звичайно, читала! — аж трохи образилась Дівчина.— У нас в школі був навіть гурток корчагінців, та й в місті, по різних підприємствах, є комсомольські корчагінські бригади... А я комсомолка.

— От-от!.. Так от і Петро наш потрапив у лави тих перших комсомольців, котрих Микола Островський тоді повів на лісозаготівлі та будівання залізничної вітки. Крізь усі ті труднощі, злигодні пройшов і наш Петро Власюк...

— Ах, он воно що! — Дівчина забула про правила внутрішнього розпорядку для обслуги їдальні й присіла до столика.— І що ж далі? Як далі з Тютєю! Тобто я хотіла сказати,— Дівчина зніяковіла,— як товариш Власюк потім каперангом став?

— Не знаю. Не можу сказати. А дуже хотілося б від нього почути. Мені й зустрічати його доводилось раз, ні — два за півстоліття, та й те — тільки випадком і зовсім коротко.

— Він воював у громадянську?

— А певне, що воював. У будьоннівцях чи котовцях, точно не пригадаю, бо зустрівся з ним уже після закінчення громадянської війни. В Центральному Комітеті партії ми водночас одержували путівки: я — на село, організовувати комуни, потім сози, згодом і проводити колективізацію залишився; а Власюка тоді — він ще у військовій шинелі був — на якийсь завод послали, відбудовувати після розрухи...

— А як же той...— в запитанні Дівчини бриніло чи то непорозуміння, чи навіть розчарування,— як же він моряком зробився? Коли?

— Хто його знає. При тій нашій зустрічі у відділі розподілу ЦК закинув він щось про те, що збирається водночас із роботою на заводі вчитися на робітфаку, а там, може, потрапив і до «мореходки»... Другий раз довелося нам зустрітися вже в час Вітчизняної війни. Я з фронту у відрядження — на Урал за танками — через Москву їхав і зустрів Петра на вулиці: на костурах він дибав, щойно з госпіталю після поранення.

— Він, отже, знову воював і поранений був?

— В ноги, осколками міни. Але щоб ви бачили, як він молодецьки виглядав! Моряк! От тільки не пригадаю вже, чи й не поглянув на погони,— скільки там зірочок було. Та що зірочки на погонах — на гру-

дях Зірка Героя Радянського Союзу! Уявляєте собі? Наш Власюк — і Герой війни!

— Двох воєн: і громадянської, і Вітчизняної?

— Точно: нехай і двічі герой! Але виглядав як: кашкет із золотим «крабом», мундир чорний з золотим шитвом, Золота Зірка на грудях, а під нею — планки, планки із стрічками орденів: бойовий, заслужений морячок! На Півночі, казав він, воював: транспорти із технікою проводив, чи що. А тепер... Ага, пригадав, після виходу з госпіталю перекидали його на Далекий Схід: там же тоді, пригадуєте, та ви пригадати цього не можете — вас тоді ще й на світі не було, — війна з самурайською Японією розгорялась. Ну і той... Більше я Власюка не зустрічав. Чув тільки, що, відслуживши на військовому, плаває і далі на пасажирському чи торговельному судні. Оце й усе. Шкода, не прибуде на наше побачення. А то розповів би, як багато хто із нашого покоління від першого дня революції до сьогодні йде в лавах будівників комунізму.

— Шкода, — Дівчина зітхнула з жалем. — Так цікаво! — Вона примовкла на хвилинку, тоді захопилась. — Кажіть же, кажіть ще!

— Що — казати?

— Ну, про інших, про цього... другого, що хворий. З колгоспу імені Шевченка, — вона глипнула оком на бланк телеграми, — агронома, товариша Панкратова.

— А! Про Панкратова...

\*

Він промовив це неуважно, наче відсутній, очевидно, ще не відірвавшись думками від щойно розказаного, від спогаду про каперанга Власюка. Потім посміхнувся, наче перепрошуючи:

— Розумієте, згадався Тютя — і зразу його сусіда по парті в класі. Пригадалося, як ото ми сиділи: Власюк на першій парті, зразу проти кафедри, і поруч з ним його, сказати б, напарник. От уже ніяк не подібний до Петька сусід — цілковита йому протилежність: антипод — ви знаєте таке слово?

— Ну, певне, — всміхнулася Дівчина, — я ж закінчила десятирічку. Ви не дивіться, що я тут офіціанткою: це зовсім не якась там принизлива професія, як думають...

— Ну, що ви! Я й не подумав так!

Але Дівчина вважала за потрібне висловитися до кінця:

— Робота офіціантки почесна, бо це сфера служіння людям.

Вона проказала це так, як, очевидно, почула на відповідній інструктивній нараді, а тоді ще додала: — Ми ж працюємо за путівками комсомолу. Розумієте? І водночас готуюсь вступити до будівельного інституту, — вже зовсім звірливо додала Дівчина.

— А! Це чудово! Будете, отже, інженером по будівництву. Дуже гарна професія.

— Атож. Мені ще п'ятнадцять місяців залишилося... тут. А ви кажіть, — знову захопилася вона. — Ну, нехай і про сусіда Власюка по парті. Він теж має прийти сюди сьогодні?

— Сподіваюсь.

Він посміхнувся, прихильно розглядаючи Дівчину: було їй років вісімнадцять-дев'ятнадцять — повновида, але струнка й гнучка, відчувалося, що вона не нехтує спортом.

— Так, значить, за путівкою комсомолу? — І раптом запитав: — А ви не знали, не чули — тут поруч була колись, за старих ще царських часів, монополька — ну, державна монопольна торгівля горілкою, —

і сидільницею, як тоді казали, тобто продавщицею, була дівчина, теж вашого віку, панна Ядвіга?

— Ядвіга? — перепитала Дівчина. — Ні, не чула. А чому з панів — і торгувала в крамниці?

Він засміявся:

— Ні, не з панів. Чого б то панам іти на такі нужденні заробітки, дванадцять карбованців на місяць? З бідних, зовсім нужденних була Ядвіга. Але то взагалі тут у нас так казали за старих часів: коли до дівчини — панна, баришня, а до заміжніх — пані. Просто такий мовний зворот. Отже, про Ядвігу не чули? Ну, певне, то ж було півстоліття тому, коли вас ще й на світі не було.

— Півстоліття тому ще й моєї мами не було на світі, — докинула Дівчина, — їй допіру сорок...

— Так, — мовив Він з неприхованою гіркотою, — ми вже для вашого покоління діди...

— То розкажете? Про сусіду товариша Власюка?

— Ну, нехай: історія цього життя зовсім чудернацька. Добре, розповім вам про Професора...

— Чому — професора? Ви ж казали — сусіда по парті, учня, гімназиста?

### *ПРОФЕСОР БРАЦЛАВСЬКИЙ*

— Ми так прозивали його — Професор. Як ото Власюка — Тютя.

— Був він з року в рік, з класу в клас першим учнем: не тому, що відзначався особливою старанністю в навчанні, а, розумієте, зроду обдарований. Пам'ять мав пречудову: раз-два прочитає вірша — і вже знає напам'ять. Я йому завжди заздрив... Власне — їм обом: Тюті і Професору, що й сиділи на першій парті як перші учні. Тільки ж Власюк старався з усіх сил, а цьому — як з неба падало. Буває таке.



...Запала пауза — Він посміхався до якихось своїх думок, тоді сказав:

— Розумієте, так дивно склалося: Брацлавський, закінчивши гімназію, інститут та залишений при інституті в аспірантурі, і насправді невдовзі став професором, викладав студентам і опублікував не один науковий трактат зі своєї спеціальності. Був він біохімік. Професор Брацлавський. Не доводилося зустрічати таке прізвище?

— Ні,— зніяковіла Дівчина,— я ж до хімії не дуже, я більше до інженерії...

— Ага, так так!.. Так от, про Брацлавського. Походив він із чиновницької родини: батько його на митниці працював і помер, мавши років із п'ятдесят, не більше. Жили Брацлавські на батьковому утриманні, і після смерті батька нашому Професорові з п'ятого чи шостого класу теж, як і Власюкові, довелося бігати по уроках або нишпорити по околишніх селах по якихось родичах, добуваючи мамі то півпуда муки, то старого сала сувій. Одне слово, трудовий гарт наш Професор мусив здобувати.

Коли почалася Вітчизняна війна, в інституті, в якому працював Брацлавський, розташувався військовий госпіталь, а сам Брацлавський — не знаю, чи покликаний до армії, чи так, з власної патріотичної ініціативи,— був призначений на начальника цього госпіталю: кілька сотень поранених розміщено тоді по колишніх аудиторіях інституту. Коли ж німці почали облягати місто, став на чергу евакуації і госпіталь професора Брацлавського. Та німці вдерлися нагло, загальний план евакуації заводів, підприємств та навчальних закладів, а також і госпіталів здійснити не встигли. Залишився, відмовившись покинути поранених без допомоги, і начальник госпіталю професор Брацлавський.

Поранених він устиг частково порятувати: похалцем прилаштував багатьох на останні машини, що залишали місто; ще якусь малість притулив по сусідських, поблизу інститутських корпусів, приватних будинках; решта потрапила-таки до рук фашистів—вивезли їх до концтаборів. Хай буде добре тим, котрих фашисти не знищили, нехай гірка пам'ять збережеться про тих, котрих закатовано...

За два-три дні з'явилися до інституту й німці — з комендантського управління, чи що. Словом, з тих фашистських кіл, що прибували «опановувати» загарбану радянську територію.

І, уявіть собі, прийшли не просто роздивлятися — що та як? А наперед уже були поінформовані про профіль наукової діяльності інституту — над якими проблемами провадяться тут наукові дослідження. І до професора Брацлавського була неначе така мова:

— А вас, пане професоре, знаємо: і з попереднього ознайомлення з планами інституту, затвердженими вищими інстанціями радянських часів, які маємо в своєму портфелі, і з тих наукових статей та повідомлень, які ви, шановний пане професоре, опублікували по радянських та закордонних наукових виданнях. Мусимо вам сказати, що тема, над якою ви зараз працюєте, — проблема відгодівлі тварин не рослинним, а штучним їдлом, нас дуже цікавить, і ми вдячні вам, що залишилися в інституті...

Професор — так він мені пізніше, вже після війни, розповідав — був приголомшений.

По-перше, залишився він через несприятливі обставини, а по-друге, — така біда! — гітлерівці, виявляється, добре знають, над якою проблемою він працює, і ця проблема — от тобі й маєш! — навіть цікавить ворога-окупанта!..

Що ж його робити? Як же йому повестися?

Закопилити губу і дати відразу знахабнілим загарбникам одкоша? Тобто — отак, самочином, рушити до гестапо, а тоді на шибеницю? Шибеницями за ці перші дні вже зарясніло місто: гітлерівці вішали людей скрізь — з балконів будинків, на телеграфних та ліхтарних стовпах, по високих деревах та на спеціально зведених шибеницях. Вішали полонених радянських офіцерів, виказаних зрадниками комуністів, працівників установ, котрі не встигли евакуюватись, взагалі — як вони казали — радянських активістів...

Перша думка Професора була така: справити враження, що він і не від того, щоб далі працювати над своєю науковою проблемою, тільки ж зараз ще, мовляв, не оговтався за нових умов — дайте час. А там добрати способу, щоб утекти. Куди? Хто його зна, — чи перейти фронт, чи знайти стежку до тих, що переходують по лісах: оточенців чи партизанів...

Одне слово, коли ще за два-три дні гітлерівці з'явилися в інституті знову, професор Брацлавський вже порядкував у лабораторіях, а окупанти повідомили його, що до інституту прикріплено відповідного німецького фахівця — його тут же представили професорові, який і має разом із професором працювати, власне — контролювати його роботу. І цей фахівець одразу й поінформував, що проблема відгодівлі тварин є в реєстрі проблем воєнного значення, отже, лабораторії гера професора будуть під спеціальним наглядом і діяльності гера професора всіляко сприятимуть.

Отут і почалося, як розповідав потім Професор: і постачання усяких там потрібних матеріалів чи обладунку, і нагляд — постійний і настирний контроль. Ще гірше — а згодом виявилось, що якраз на краще, — то були наїзди спеціальних контрольних чи ревізійних німецьких консультантів. Це тримало в

постійній напрузі, але й створювало можливості для хитрування.

Річ у тому, — пояснював мені згодом Професор, — що німецькі вчені хоча й непоганої кваліфікації в своїй галузі, але ж надзвичайно вузької спеціалізації. Скажемо грубо: фахівець з неорганічної хімії аж ніяк не є знавцем у питаннях хімії органічної, і, навпаки, фізичну хімію вони взагалі відокремлювали від хімічної фізики, а для заглиблення в спеціальні біологічні проблеми потрібним виявився ще й фахівець-біолог. Отож жоден із консультантів, що прибували на ревізію, ніяк не міг прийти до якогось остаточного висновку.

Це й стало отим «на краще» для нашого Професора, бо — як розповідав він потім — давало йому змогу плутати й заплутувати німецьких фахівців і тим зволікати з усією справою.

Та без кінця отак тягтися, звісно, не могло — от-от мала б нагрянути якась «паритетна» комісія, і тому Професор заявив своєму наглядачеві, що для остаточного розв'язання завдання він потребує консультації в особливо відомого й знаючого в цій справі вченого, — от, забув його ім'я, — за підручниками якого мій Професор і досягав, власне, своїх біохімічних знань ще на студентській лаві. Вчений цей світової слави проживав у Чехословаччині, — і професор Брацлавський зажадав туди відрядження, де мав проживати та працювати той учений діяч.

Думка в Професора була така: діставши «аусвайс», тобто право на виїзд із свого міста, десь там у дорозі «загубитися» — і на тому край...

Не просто й не легко було Професорові прийти до такого вирішення, бо ж мав залишити в рідному місті, німцям на поталу, дружину й дитину. Та що, власне, було діяти?

Розраховував, що дружині пощастить податися на село до рідні й там теж зникнути з поля зору гітлерівців.

Уявіть собі, що відрядження Професор таки дістав — видно, німці й справді були зацікавлені знайти спосіб годувати тварин не з рослинних, вельми обмежених у них, ресурсів.

От і подався Професор до загарбаної фашистами Чехословаччини.

У Брно чи Братіславі, де був осідок отого світила біохімічної науки, наш Професор прямо з вокзалу потрапив, певна річ, до гестапо.

У гестапо слідчий пильно перевірів його документи — все в них було справно; гречно ті документи повернув і поцікавився прізвищем наукового світила. А після того взяв якийсь довідник, погортав, знайшов, що шукав, підкреслив назване прізвище олівцем, а тоді й каже до Професора:

— Що ж ви, сучий сину, нам голову морочите? Таж ваш славетний учений вже років із десять як помер...

Нова халепа! Що ж тепер робити, як викручуватися?

З одного боку, це була біда — цілковитий неначе крах. Але з другого, може, й на краще? Адже хто його зна, якби жило те світило та нині перекинулося до гітлерівців, то нашого Професора відразу ж вивели б на чисту воду...

Треба було шукати плутаніших манівців.

І професор Брацлавський потис плечима й спокійнісінько відказав, що, мовляв, для нього важлива не так сама персона того вченого, як наслідки дослідів, що провадилися в його лабораторіях. І просив спрямувати його до лабораторій в бозі почилого світила або до котрогось із його наслідувачів у науці.

Слідчий гестапо й оком не моргнув, дістав якогось другого довідника, погортав і раптом заявив, що, справді, лабораторії такі існують, з них, уже після смерті вченого, навіть створено цілий дослідний інститут біохімічного спрямування,— і тут же, сповнений пошани не так до наукових проблем, як до складеного за формою німецького документа-відрядження, виписав Професорові відповідну довідку до гітлерівського наглядача над тим чехословацьким дослідним біохімічним інститутом.

І от наш Професор потрапив-таки туди, куди й спрямовував свої заходи.

На щастя, гітлерівський наглядач виявився просто солдафоном неосвіченим ще й пришелепуватим: усі хімії і, зокрема, біохімія були для нього «терра інкогніта». А працювали в інституті місцеві науковці, чехи та словаки.

І от, вірте чи не вірте, нічого до них Професор відверто не говорив — де ж таки: солдафон наглядав пильно,— але й без слів вони зрозуміли нашого професора Брацлавського та мету, з якою він прибув. І от усі разом почали вони плутати й заплутувати справу, так що й «паритетна» комісія гітлерівських науковців, яка невдовзі прибула перевірити стан наукових досліджень, відразу розібратися не зуміла: ставали на черзі нові й нові досліді.

А війна тим часом рушила фронтами назад, і радянські війська вже почали звільняти Чехословаччину.

На той час і наш Професор був уже втягнутий у «змову» співробітників інституту. Призналися вони йому, що їхній колишній шеф був... єврей. І коли б гітлерівці довідалися про це, то, певна річ, не дозволено було б перетворити його колишні лабораторії на інститут, самі лабораторії теж погромили б, та й послідовникам його, співробітникам інституту, теж



прийшлося б не з медом. Отож, був Професор попереджений, що при кожній черговій явці до гестапо, — а він зобов'язаний був там реєструватися й доповідати про хід робіт, — він, коли б зайшло про те, чи не єврей їхній колишній шеф, вдав би абсолютну непоінформованість, але закинув би про те, що — хай йому грець! — тепер уже краще про це змовчати, бо ж не вигідно буде для престижу наглядачів, та й самого гестапо...

На щастя, до цього не дійшло, бо прізвище вчений мав ближче німецьке, аніж єврейське, та й не до того вже було: радянські війська стояли вже на підступах до міста, і гітлерівські установи заклопотані були са-моевакуацією...

Невдовзі радянські танкові частини перекотилися через місто й пішли далі — на Прагу та Берлін, а наш професор Брацлавський одним із перших репатріаційних ешелонів повернувся до рідного міста.

Отака історія життя сусіда по гімназичній парті нашого Власюка — професора Брацлавського, або на прізвисько просто Професора.

Де він тепер, не знаю: будемо сподіватися, що от-от двері розчиняться і він — гульк! — стане на порозі...



І Він, і Дівчина-офіціантка мимоволі водно-раз глянули на вхідну арку та порт'єру на ній.

Ні, порт'єра не ворухнулася, зала їдальні далі була порожня.

— Слухайте! — аж скрикнула Дівчина. — Таж це здорово!

— Що — здорово?

— Ну, з Професором... оця історія його дослідів над кінським їдлом за часів гітлерівщини...

Певна річ, здорово це закрутилося. Професор мав неначе свою бійку з фашизмом...

— А як поставилися до нього там, у тому інституті, оті співробітники чехи та словаки! — жваво підхопила Дівчина. — Як вони допомагали йому... плутати й заплутувати гітлерівців! Це ж... не просто співчуття до людини в скрутному становищі. Це... інтернаціональна антифашистська солідарність! Так, і тільки так! От що важить найбільше, гадаю я. Хіба не правда?

— Правда, — зразу згодився Він, милуючися із розшарілого дівочого личка. — Це правда. І як гарно, що це зрозуміли й ціните ви, молода дівчина, яка народилася геть після війни й не зазнала всієї тієї фашистської біди...

А Дівчина тим часом, зовсім забувши про правила внутрішнього розпорядку в їдальні, вместилася біля столика вигідніше.

— Розповідайте ж, розповідайте ще!

— Що розповідати?

— Про ваших товаришів по класу. Ну, нехай вже й так — по партах, хто де сидів... Ось на другій парті позаду Професора?

— Позаду, на другій парті, сиділи Сокирдон і Стомеров.

— Сокирдон? — Дівчина аж підхопилася з місця. — Ви кажете — Сокирдон? — Вона була наче вражена.

— Так. Але пробачте, я сплутав. То в молодших класах там сидів Сокирдон, а пізніше позаду Професора сів Кукуришин... Тож слухайте про Кукуришина. Він посміхнувся. — Ми прозивали його Паніматка Кукуришин.

## ПАНІМАТКА КУКУРИШИН

— Зразу ж поясню, чому Іван Кукуришин мав таке чудернацьке прізвисько.

Був Ваня не місцевий — з села, і в нашому місті проживав на учнівській квартирі. Квартиру цю держала місцева попадя — підробляла своєму попикові на приварок і вимагала від своїх нахлібників, щоб так і звертались до неї: паніматко! Тож усі її квартиранти й поза очі звикли казати про неї тільки як про паніматку. Наш Ваня, наприклад, казав: «А сьогодні паніматка дала нам на снідання кулешик, а в тім кулешику одна крупка другу доганяє та наздогнати ніяк не здолає...» Або: «Ой, бійтеся бога, побіжу додому, бо паніматка дуже гніваються, коли запізнюєшся до обіду, а там того обіду — нема на що дивитися: пісна зупа на іржавому оселедцеві, а на друге — той же оселедець з мерзлою бараболею». Зрозуміло, що хлопці відразу підхопили — і пішло про Кукуришина: паніматка та паніматка — от вам прізвисько й прилипло.

Мушу сказати, що Івана Михайловича Кукуришина зустрічав уже після Вітчизняної війни: в столиці під час демонстрації на Перше травня. Йшов він у лавах партизанів — і груди йому від плеча до плеча в орденах та медалях. Погомоніли ми трохи після демонстрації, і розповів мені Іван Михайлович про своє чудернацьке одруження і про донечку, яку мав: і дружину, і донечку він дуже любив.

Чому про його одруження кажу — чудернацьке?

А от послухайте. Ще в сорок четвертому, за рік до кінця війни, партизанський загін Івана Михайловича пробивався перевалами через Карпати, і заскочили вони на ночівлю до якогось підгірського села. Стукає Іван до хати — гуцульська хатинка бідна, нужденна, але так же гарно порізьблена по наличниках та од-

вірках, а іззовні по стінах взята таким дрібним гонтом, наче риб'ячою лускою: майстри робили, а господарі попри всю свою бідність у красі кохалися. Відчиняє йому молодиця, відступається з порога, а з комірчини кидається йому назустріч дівчинка у самій льолі — видно, мати вже спати поклала, — обіймає, тупиться, цілує, аж плаче з радощів і все приказує: Дедьо, нарешті!..»

Очманів наш Іван Михайлович — що за мана! Чого це — дедьо, тобто тато, як гуцули кажуть? Кому він — тато? Він же ніколи дітей не мав, не одружений, а в цих краях і взагалі вперше. Глипнув на молодицю, а та стоїть знічена та розгублена, тільки очима кліпає, — видно, сама не добре, в чому річ, з чого її дитинка — років їй зо три — в цьому незнайомому приходькові... батька признала?

Молодиці років з двадцять, у хаті більше нікого нема.

З тієї розгубленості Іван тільки й зумів запитати: — А чоловік же твій де?

Жінка довго ворушила вустами, слова не вміючи з себе видобути — з переполоху, чи що, а тоді спромоглась нарешті:

— Нема в мене чоловіка, — каже, та тихо так, на дівчинку позираючи, щоб та не почула, — як пішов по призову, то в перший рік війни й загинув зразу під німецькими кулями.

Каже так — наче нікими вустами, а сама все дивиться, як її донечка тупиться до Івана Михайловича, немовчно приказуючи — дедьо, дедьо, нарешті...

Отака оказія буває... Розумієте, дівчинка ще зовсім манюня була, як батько пішов та загинув, — батька зовсім не пам'ятала, а мати їй не казала, що батько її вже не повернеться: не хотіла травмувати дитинку. Бо ж знаєте, як це поміж дітей, — хвалитися своїм

батьком? Мій тато такий, а мій тато сякий, твій хороший, а мій ще кращий... Отже, і Йванночка маленька — звали Іванною, як і нашого Кукуришина Іваном, — поміж дітей все вихвалялася своїм, неживим уже татом: а мій тато хоробрий-хоробрий, фашистів б'є та б'є, вибив їх уже ой-йой скільки! Сердешне дитинча воєнного покоління знало, що фашист — лютий ворог, бо не тільки чуло про фашистські злодіяння, а й бачило їх своїми оченятами, надивилося й на вбитих та закатованих...

Ну, приголубив Іван дитинку — перед жінкою ніяково тупцюючи, — чи вже там батько, чи не батько. Поклала жінка дитинку далі спати, — у радісному сні, щасливо посміхаючися, засинало тепер дитинча і ніяк не хотіло випустити руку Івана Михайловича: аякже — батько знайшовся нарешті! Поклали, заколишали й посідали одне перед одним по два боки столу: жінка на той час уже встигла виставити до вечері, що було в нужденній хаті — картоплі («крумплі» вона на бараболю казала) та овечого кислого молока з кусником густої мамалиги. Посідали та й дивляться одне на одного: що ж тепер робити? Як з дівчинкою повестися, щоб знову не завдати тяжкої травми?

Жінка, Іваннина мати, гарна, вродлива з себе була: струнка, очі темні, брови шнуром, волосся чорне та довге, — типова горянка... Порішили вони так: держатися вже раз прибраної брехні, тобто що батько, мовляв, не загинув. Про Йвана їй нічого не нагадувати, — може, прокинувшись, й забуде? А не забуде, що ж, нічого не поробиш — далі говорити: заскочив дедьо, мовляв, на хвилинку та й подався далі воювати. А там мине час — можна буде сказати, що батько таки загинув пізніше в боях...

Щоб не робити загадки, наперед скажу: як пішов тоді Іван з хатинки Марії Маловічко — так її прози-

вали,— спокою собі не міг знайти: оте дитинча, Іванночку, що кинулася йому на груди в своєму дитячому жаданні побачити батька,— все перед собою бачив. Вірите, тужити за нею почав... Ну, і нічого дивного в тому,— по закінченні війни не міг себе стримати, подався на Підкарпаття, знайшов Маріїну хатину, ходив, ходив довкола, зайти не наважувався, але дібрав способу викликати Марію з хати, щоб розпитатися про Іванку. А Марія теж зраділа і розказує: Іванка їй спокою не дає, все розпитує, а коли дедьо нарешті з війни зовсім повернуться?..

Одне слово, знову не буду загадок строїти: побули вони разом, придивилися між собою — і відчули обоє, що тягне їх одне до одного. Вже й Іванночці Марія нашого Івана показала: дедьо, мовляв, знову до нас навідався. А там...

Полюбилися вони, Іван з Марією, покохалися, а там і побрались: чоловіком і жінкою стали...

Отаке в житті буває.

Іван Михайлович учителювати став,— він і до війни цей фаж собі обрав. У тому прикарпатському селі й залишився.

А Іванна на цю пору — вже дівчина на виданні, а може, й віддалася вже за хорошу людину...



— Як гарно! — скрикнула Дівчина.— Ой, як гарно! Оце ж і є краса життя!.. Я вже полюбила вашого Кукуришина. І його Марію. І малу Іванку теж...

Дівчина зовсім не соромилася вияву палких почуттів:

— Коли він прийде, ваш Кукуришин, я його розцілую! От коли б він прийшов разом із Марією і Іванкою теж...



— Він не прийде...  
Що?  
— Не прийде Кукуришин,— сумно мовив Він. —  
І Марія не прийде...  
— Як? Чому? Звідки ви знаєте?  
— Його вже нема.  
Дівчина глянула сумно:  
— Загинув? Ви ж казали, що з війни він повер-  
нувся і...  
— З війни він повернувся, побрався з Марією і по-  
чав учителювати, та...  
Дівчина дивилась — в очах її чорнів жаль, але  
й жевріло жадання почути, що сказано неправду. Але  
Він казав далі — правду, страшну й жорстоку. Йому  
боляче було це говорити:  
— Він загинув уже по війні. Може, чули — в пер-  
ші повоєнні роки на західних землях України люту-  
вали бандерівці — банди українських націоналістів,  
колишніх гітлерівських вислужників. Місцеве насе-  
лення чинило їм твердий опір,— в допомогу армій-  
ським частинам. Кукуришин командував загоном міс-  
цевої самооборони. І... загинув у бою...  
Дівчина сиділа, затиснувши скроні руками, і в  
погляді її вже не було жадання почути спростован-  
ня — була тільки гіркота.  
— В бою...— прошепотіла вона.— Просто в бою?  
Його не мучили, не катували?  
— Він загинув у рукопашному бою. Його тіло зна-  
йшли порубане...  
— А... Марія?  
— Марію вони теж вбили... З нелюдської помсти  
за Івана...  
— Вбили...  
— Замкнули в хаті, а хату підпалили. І Марія  
згоріла в своїй хаті...

— Боже...— зітхнула Дівчина.— Як же я їх ненавиджу!..

Вони знову довго мовчали.

Нарешті Дівчина запитала ледь чутно:

— А маленька Іванка? Теж?..

Він зітхнув глибоко, на повні груди:

— Маленькій Іванці поталанило: її не було в хаті — пасла гуси на левадці... Прибігла вже на згарище...

— І що ж? І де ж? І як же далі Іванці?

Добра посмішка перебігла по його вустах,— вона ніяк не в'язалася з усім щойно розказаним і щойно знову пережитим.

— О! Іванка! Іванка — молодець. У дитячому будинку здобула середню освіту й повернулася у рідне гірське село учителювати, як дедьо Кукуришин, і гуртувати та гартувати молодь: комсомольським секретарем вона там зараз. Там така бойова комсомолка! З палкою шаною до пам'яті батьків росте й діє. До речі, вона вже дізналася від людей, від сусідів, що Кукурушин не кривий тато їй, але спогад про нього шанує, як святощі...

— Боже,— прошепотіла Дівчина.— Я просто полюбила малу Іванку...

— З вашого покоління.

— Коли б побачити її... Як на мене, я б замість батька прибігла сьогодні на вашу сходку.

— Ну, що ви: звідки їй знати!..

Завіса над входною аркою хилитнулася, і вони обоє — і Дівчина, і Він — мимоволі аж хильнулися назустріч. Немов і справді мала ввійти Іванка. Або й Іван та Марія. Буває так: з розмови, з уяви виникає видіння,— наче привид. Або й реальний факт,— хіба ж не могла з'явитися на порозі Іванка справді?

З-під арки з'явилась дівчина.

— Ах, це ти, Лесю! — навіть розчарувалась Дівчина. — Моя напарниця, — пояснила вона. — Мені на зміну прийшла...

Дівчина Леся кивнула й пройшла до підсобки, скидаючи на ходу плащ і хустинку.

Він перемовчав хвилинку, тоді сказав:

— Що ж, тепер мушу коротко й про Кукуришиного сусіду — барона Стомерова. Фон-барона, як ми його прозивали.

— Барона? У вас такі аристократи вчилися? — здивувалась Дівчина. — Барон це ж... наче граф чи князь?

#### *ФОН-БАРОН СТОМЕРОВ*

Він засміявся:

— Князь, граф, барон, маркіз і ще які там були дворянські титули — їй-право, я й досі в них погано розбираюсь, не розбирався й давніше, в ті часи. Тільки ж Стомеров не був ні князем, ні графом, ані маркізом, ні бароном теж, — у нашій провінціальній гімназії взагалі не було дітей аристократів.

Та й такого титулу, ба й звичайного виразу фон-барон теж не існувало: барон — то справді визначення якогось із аристократичних титулів, а фон — то ж тільки приставка до дворянського прізвища, практикована, власне, в Німеччині — для визначення родового походження, чи що. А між гімназистів склалося таке «величання» виключно в іронічній, глузливій формі — для дошкульного кепкування із Стомерова, з його пристрасті показати себе аристократом.

Показатися аристократом — то була чи не основна риса в усій вдачі нашого гімназичного колеги Стомерова.

Він і вдягався та поводився саме в такій аристократичній манері. Під чорною гімназичною форменою тужуркою він завжди мав твердий білий комірець із вузликом галстука; синій парадний гімназичний мундир, який належало вдягати до церкви та в свята, був у нього підбитий білою шовковою підкладкою, а не звичайним чорним сатином, як у всіх; шинель носив із тонкого, світлого відтінку, офіцерського сукна — замість звичайного грубошерстого та кошлатого, значно дешевшого. А черевики — неодмінно за останньою модою: «бульдоги», як тоді носили аристократичні хорошуни, із лакованими носками «вера». Ходив він завжди струнко випростаний, наче муштрований військовий юнкер; вклоняючися педагогам, неодмінно гучно клацав закаблуками — наче кавалерійський офіцер острогами; і уклін робив тільки самою головою, таким, знаєте, коротким погордливим помахом, — немов обдаровував знехотя з висоти своєї величності. На танцювальних міжгімназійних балах, куди запрошувалося й дівчат із жіночої гімназії, він фігурував неодмінно в білих лайкових рукавичках, танцював геть усі танці, а коли оголошувалося вальс, брав на себе диригування танцем, — і з особливим задоволенням та наголошено грасируючи, подавав команди на зміну фігур французькою мовою: кавальє, ангаже во дам; гран рон; вальсе і тому подібне...

Одне слово, зовні — принаймні для нас провінціалів — він виглядав аристократом. Думаю, що справжній аристократ відразу взяв би його на кпини, бо була з нього, мабуть, якраз яскрава пародія на аристократа.

Поміж товаришів він заявляв себе багатим поміщиком. Відразу казав, що батьків маєток сягає аж двохсот тисяч десятин. Коли товариші, котрі проживали на селі й розбиралися в землечисленні, взяли його на глум, казавши, що таких латифундій не має, мабуть,

і сама графиня Браницька, наш Стомеров трохи зніжковів і поквапився сказати, що то була тільки «обмовка», а має його батько землі лише... двісті десятин. Ну, цьому ще можна було повірити: двісті десятин — були на той час поміщики, сказати б, середньої руки, але все ж таки... поміщики, можновладці.

Тільки, як стало відомо пізніше, сидів його батько на... двадцяти десятинах. Та й то була зовсім не власна земля, а «посесія»: був його батько звичайним орендарем і за користання землею сплачував чинш чи то тій же графині Браницькій, чи графині Мещерській, вже, їй-право, не пам'ятаю. Та й не має це значення.

Важить лише те, що був Фон-барон Стомеров звичайним брехунцем і в тій своїй жадобі — бути аристократом — годен був на що завгодно.

Яким був його внутрішній світ — ідеологія, сказати б? А ніякої. Власне, ні, — ідеологія в нього була — відповідна до отого хворобливого марення вийти в аристократи. І відбивала вона тогочасний стан речей. В царські тезоіменитства на врочистому гімназичному акті першим затягав «Боже, царя храни». А коли стався отой горезвісний процес Бейліса, що сколихнув у гарячому протесті проти антисемітизму всю тодішню інтелігенцію, наш Фон-барон пристав зразу до тих, що ходили вулицями, горлали й бешкетували в єврейських оселях.

Ну, ви можете собі уявити, що коли почалась війна — ота перша світова з кайзерівською Німеччиною та цісарською Австро-Угорщиною війна, — Фон-барон Стомеров тримався гурту гімназистів і кадетів, що очолювали патріотичні маніфестації під гаслом «Хай живе війна проти варвара-шваба». В сімнадцятому році, вже після Лютневої революції, для того гурту й нашого Стомерова з ним це гасло перетворилося у «Війну до переможного кінця».

Яка дальша доля Фон-барона Стомерова?

А звичайна для подібних індивідуумів: по закінченні гімназії він зразу подався в школу прапорщиків і вийшов в офіцери. Правда, воювати проти «варварашваба» чи за «війну до перемоги» йому вже не довелося, бо німці якраз окупували Україну і російське золотопогонне офіцерство воювало вже не проти «шваба», а в спілці з ним — проти власного народу; офіцерствував Фон-барон Стомеров і в денікінцях, і у врангелівцях...

Яка його доля?

А яка ж може бути? Пішов з білогвардійцями за кордон, на еміграцію.

\*

Вони помовчали якийсь час — розповідь була не дуже весела.

Нарешті Дівчина промовила:

— А може, потрапивши туди, на еміграцію, поповірявшись там, він таки зрозумів... ну — що й до чого: отямився, порозумнішав, позбувся своєї пихи й гордування...

Він знизав плечима й не приховав скептичної посмішки:

— А втрачені десятини, а жадання «аристократизму»?

— Ну, — тепер уже Дівчина стонула плечем, — то вже могло й забутись...

Раптом вона пожвавішала:

— Хіба ви не читали, не бачили в кіно — був такий кінофільм: навіть графиня якась, з емігрантів, брала активну участь у русі Опору проти гітлерівських окупантів?

Але Він урвав її:

— Та більше їх брало участь у гітлерівському поході проти нас — гестапівцями, різними вислужниками-карателями.

Помовчавши мить, він додав:

— Наш Фон-барон мені уявляється саме тут, серед цих, а не в лавах руху Опору. А коли б він навіть пристав до руху Опору, то не для того, щоб битися за нашу перемогу, а для того, щоб відтворити старе, примножити свої колишні десятини та... вийти собі в «аристократи». Йому дорога тільки в наші недруги. Класовий ворог ворогом і зостанеться, чи такий, як є, чи в будь-якій іншій подобі...

Він похопився і, щоб зм'якшити різкість, додав поспіхом:

— Ну, хай їм грець! Давайте краще я вам ще розповім про когось. Хто сидів далі, на парті позаду Фон-барона Стомерова... Мова про Марію Антонівну...

#### *МАРІЯ АНТОНІВНА*

— Отож, на третій парті, позаду Стомерова — якраз у потилицю йому, сидів Бялостоцький.

— Ви сказали: Марія Антонівна.

— Саме так. Марія Антонівна то й був Бялостоцький.

— Пробачте, хлопець?

— Хлопець, звичайно. Гімназія ж була хлоп'яча: дівчата й хлопці за наших часів, цього ви, певно, не знаєте, навчалися роздільно.

— Але ж...

— Постривайте хвилинку! То ж тільки прізвисько: Марією Антонівною ми дражнили Казимира Бялостоцького.

— Ах, он воно що!



— Власне, відразу, з молодших класів, Казик дістав прізвисько просто Дівочка. Був він достоту подібний до дівчинки: гарненьке личко, тонесенька, гнучка хупава статура, та й сама хода — дрібнесенькими кроками, — все це було, ну, кап у кап дівчаче. А Марією Антонівною — то прозвано його вже геть пізніше, у старших класах. І знову — приліпилося до нього, як в око влучено.

Звідки воно пішло? Розумієте, в наші часи суворого, аж бузувірського, поліційного режиму царського міністра освіти Кассо нам, гімназістам, не дозволялося навіть зустрічатися з гімназистками — «особами іншої статі», як записано спеціальними правилами учнівської поведінки в гімназичних білетах. Цю ідіотську заборону порушувалося тільки для влаштування гімназичним начальством офіційних танцювальних балів з нагоди якогось свята — найбільше з приводу царського тезоіменитства: на цих балах гімназисти запрошували до танцю гімназисток. Але уявіть собі, що коли наше начальство дозволяло нам в позаучбовий час підготувати спектакль — теж тільки з якоїсь урочистої нагоди — скажімо, в ювілейні дні Пушкіна чи Гоголя, то виконувати в п'єсі жіночі ролі... мусили самі гімназисти: запрошувати для цього дівчат заборонялось. Принаймні до смерті міністра Кассо, коли на зміну йому прийшов хтось інший, вже не пригадаю хто, — такий же сатрап, тільки трохи розумніший.

Так от, ще за часів Кассо на вшанування Гоголя в нашій гімназії виставлено для батьків та особливо шанованих осіб із верхівки нашого міста одну чи дві дії з гоголівського «Ревізора». Матір — Ганну Андріївну — грав якийсь старший гімназист, не з нашого класу, — товстий такий, опецькуватий, аж пухкий: в жіночому одягу він був точнісінько дорідна бабуся. А роль

дочки — Марії Антонівни — їй запропоновано виконувати нашій Дівочці, Казика Бялостоцькому... Мусите мені повірити, що грав він і справді непогано, а головне — ну, зовсім дівча, ні в кого б не виникло сумніву, що це грає хлопець: і статурою, і голосом, і всією поведінкою був він справжнісінькою панночкою. Успіх вистави, а надто нашого Казика, був величезний: в оваціях та лементуванні «браво-біс» особливо позначався, певна річ, наш клас.

А другого дня після вистави, на уроці історії, і відбулося, власне, «вихрещення» нашої Дівочки на Марію Антонівну. І не ми дали йому це прізвисько, дав його вчитель історії: якраз першою була його лекція. Як увійшов і сів до кафедри, так зразу й втелющився в нашого Казика. Потім зареготав — сміявся щиро, довго — аж і ми всі радо зайшлися сміхом, а тоді й каже:

— Ну, Маріє Антонівно, прошу вас (тоді вчителі до учнів звертались тільки на «ви») до дошки: розкажіть нам тепер про подвиг Леоніда біля Фермопіл...

Тобто — відповідайте, що завдано до уроку.

Отак Марією Антонівною і став відтоді Казик Бялостоцький. З цим прізвиськом пройшов усю гімназію — навіть отут, у цьому ресторанному залі на випускному бенкеті, виголошуючи тост за кожного абітурієнта, ми пили не за Казимира Бялостоцького, а за Марію Антонівну Сквозняк-Дмухановську. Сміху було!..

І зразу по закінченню гімназії наш Марія Антонівна з міста зник, бо батьки його проживали десь в іншому місті.

— І ви його більше не бачили?

— Ні, побачив. Років за два. Точно — в двадцятому році. Коли пригадуєте, власне — пригадувати цього ви не можете, але мусите знати: в двадцятому році Правобережжя України загарбали інтервенти — біло-

польська армія Пілсудського й Галлера. Пілсудчики, тобто легіонери полків, сформованих Пілсудським на території польських губерній колишньої Російської імперії, одягнуті були в сіро-блакитну уніформу французького походження з чотирикутними конфедератками на голові. Галлерчики, тобто жовніри полків генерала Галлера, формованих у Франції та Англії, екіпіровку дістали з англійських амуніційних запасів кольору хакі й з традиційними «пиріжками» — пілотками на голові. Треба сказати, що майже всі колишні наші товариші-гімназисти, поляки за національністю, а таких у нашій гімназії навчалось немало, ще вісімнадцятого року подалися з батьками на територію Польщі. І от тепер чимало їх повернулося до нашого міста в уніформі польських жовнірів.

Став жовніром і Марія Антонівна.

Ви уявляєте собі нашого колишнього тендітного, жентильного красунчика в блакитно-сірих галіфе та френчі, з чотирикутною конфедераткою на голові, а головне — з пласким австрійським багнетом при боці та французьким карабіном на ремені за плечем?.. Більше скажу: я бачив, як заходили польські жовніри у наше місто широкою розстрільною — ар'єргард червоних бійців відступав перед численною навалою противника. Так от, Марію Антонівну я побачив з гвинтівкою наготові і з багнетом, пригвинченим в бойовій позиції. Він ішов, як завойовник, може й кров проливши, — дріботів жіночими кроками, по-жіночому похитуючи стегнами, але ж з гвинтівкою напереваги.

Отак я бачив Марію Антонівну, тобто Бялостоцького, останній раз. І більше про нього не чув.



Дівчина стонула плечем, і вуста її торкнула ледь здивована, ледь бридлива посмішка:

— От вже ніяк неждано!

Потім вона додала ще:

— Хлопець, а наче дівчина. Вдача неначе лагідна, а, дивіться, солдат... Та ще й ворог! Знаєте, коли ви сказали були, що розповісте про Марію Антонівну, я подумала, що мова й справді буде про дівчину: ви ж то відразу згадали, що всіх вас було двадцяттеро і... одна. Ота «одна» то ж не Марія Антонівна?

— Звичайно, ні.

— То ви мали на увазі цю... що ви питали... Ядвігу?

— Ні.— Він стрепенувся.— А чому ви питаєте? Вам щось відомо про неї?

— Та ні ж бо, я ж вам казала — нічого. Просто я так подумала, бо ж ви назвали жіноче ім'я...

Він одразу збайдужів:

— Ні, то мова про зовсім іншу дівчину.

— Хіба серед вас були дівчата? Ви ж казали, що в гімназії вчилися самі хлопці.

— Так. Та дівчина зовсім і не вчилася з нами. Вона закінчила жіночу гімназію. Але хотіла вступити до університету, а для цього потрібно було мати атестат зрілості за чоловічу гімназію. І в таких випадках гімназистки-абітурієнтки складали іспити, як казали тоді — екстерном. Двадцять і одна — ота «одна» то й була абітурієнтка жіночої гімназії, котра разом із нами складала випускні іспити. Тож і зараховано її до нашого випуску. Навіть на загальній фотографії випускників і її фото вміщено.

— То розкажіть ще й про неї!

— Про Янку?

— Янку?

— Так, ми її звали Янка. Очевидно, повне ім'я Анна або Яніна, вона ж, як і Бялостоцький, була з поляків.— Він посміхнувся.— Втім, Янкою позаочі її звали й педагоги — навіть у час іспитів казали: екстерн Янка.

#### ЕКСТЕРН ЯНКА

— От не пригадаю тільки її прізвища...— Він безпорадно посміхнувся.

— Забув. Знав же змалку. Майже сусідами по вулиці були. І забув. Стільки ж років минуло... Та байдуже. Мова ж про долю Янки. Батько Янчин працював на залізниці — машиністом на паровозі ПП їздив,— була тоді така марка під пасажирські поїзди. Пізніше їх на С замінили, отак як О-ве під вантажними маршрутами на Щ. Пригадую, як він, її батько, на виклик ходив: Янчиному батькові до депо треба було мимо нашої садиби проходити. Йшов він завжди попереду — осанисто так, імпозантної був статури чоловік. А мала Янка ззаду підбігала й сундучок несла. Подорожній сундучок — то неодмінна прикмета паровозної бригади: в сундучку їжу з собою в дорогу брали. І конче — сундучок дерев'яний, а не чемоданчик, бо чемоданчик плаский, а сундучок вищий: їжа була в якомусь горнятку — борщ, суп, каша, чи що; щоб у дорозі розігріти й гаряченького попоїсти.

Пробачте, затримався на деталях, але це, коли хочете, й до долі нашої Янки має пряме відношення. Коли вона з малої вже великою стала, у старших класах сундучок батькові все одно підносила, тільки вже не підбігала позаду вистрибом, а виступала поважно, бо з неї дівка міцна та кремезна вийшла. І йшла вже не позаду, а поруч із батьком — про щось між ними

завжди розмова точилася. Приємно було глянути на них: батько й дочка, а наче рівня — за одним ділом поспішають.

І ще раз пробачте: не про те. Ми ще загодя знали, що Янка разом з нами складатиме іспити, бо приходила то до одного, то до другого розпитатися, що з якого предмета пройшли, хто з педагогів прискіпливий та «різучий», а хто добренький та «пропустить». Ну й підручники там чи конспекти позичала: зналися ж ми здавна. До мене не раз по сусідству заходила — то допомогти теорему якусь розібрати, то за латинським підрядковим перекладом: у жіночій же гімназії латинської мови не вчили, і Янці доводилось поморочитися з тією латиною.

На випускні екзамени Янка прийшла як на свято: вдягнута ще в гімназичну форму: коричнева суконька з фартушком-пелеринкою, але волосся не в кісках, як вимагалось від гімназисток, а закрутила вільно, такою, сказати б, дамською зачіскою: екстерн же! — кортіло будь-чим відзначити, що не з гімназичної казарми, а з «волі».

Складали ми державні іспити не в своєму класі, а в гімназичному актовому залі, і кожний сидів окремо — не за партою, а при невеличкому окремому столику: були такі в гімназії спеціально для випускних екзаменів. Так Янка сіла не попереду, не у всіх на видноті, а скромненько позаду, при останньому в ряді столику, аж під стіною. Екзамени вона склала блискуче: самі п'ятірки! Медалі їй не присудили, бо ж екстерн, але свідоцтво видали з відзнакою, що педагогічна рада її рекомендує...

Куди рекомендує? До вищої школи, певна річ, до університету...

Він примовк, посміхнувшись до себе, до своїх думок чи спогадів.

— До університету. От тут і далася взнаки ота, як ви кажете, мінливість долі: не потрапила Янка до університету.

— Не прийняли?

— Ні, сама не пішла. На роботу стала. Батько її якраз помер, і родина з нічим залишилась, а там — двійко дівчат і хлопчик, молодші від Янки: Янка найстаршою була... Тож пішла Янка на роботу: в депо її зразу взяли, про батька пам'ятаючи, і стала Янка... кочегаром. Так, так — кочегаром: вугілля лопатою в паровозну топку підкидала. Уявляєте собі: з середньою освітою, а тут — вугілля в топку лопатою підкидати. А що поробиш? Заробіток у кочегара, звичайно, мізерний, але Янці перспектива була стати помічником машиніста. Бо, біля батька крутившися, паровоз загалом знала, та ще й батькові товариші в пам'ять покійного побратима сиротині його залюбки хотіли допомогти — підучили б швиденько.

Та тут таке трапилося: війна ж тоді була громадянська, якраз білопольська окупація. А під осінь білопольські легіони — і галлерчиків, і пілсудчиків — червоні війська погнали геть: будьоннівська кіннота тоді серпом від Києва все Правобережжя відрізала від польського кордону — ну, білополяки чимдуж і кинулись відступати. А на підтримку наступові червоних частин по цілому Правобережжі народ повстав. У нашому місті теж повстанський загін утворився, а залізничники навіть панцирник спорудили — примітивний, як в ті часи робилося: два залізні з-під вугілля пульмани-контейнери зсередини мішками з баластом обкидали, кулемети встановили — і в бій, польським білогвардійцям у фланг. Та панцирникові треба було рушити за білопольськими втікачами слід у слід, а машиніста на паровоз і не трапилося. Так що б ви думали — Янка-полячка і визвалася: поведу паровоз



з панцирником. І поїхала. Машиністом зразу, та ще й бойовим: червоний боєць-машиніст на панцирнику!

— І що? Повернулася з рейду?

— Панцирник повернувся. Весь кулями подзьобаний, побитий бризантними снарядами...

— А Янка?

— Загинула в бою десь під Знам'янкою чи Христинівкою, не пригадаю вже...

Він сумно примовк.

— Така героїня...— тихо мовила Дівчина.

Він помовчав, потім сказав:

— В газеті нещодавно читав, що проводжали на пенсію жінку-машиніста, про яку писалося, що вона першою — десь з двадцятих років — першою жінкою-машиністом стала. Помилка це. Думаю, якраз наша Янка-пролетарка й була в нашій країні першою жінкою залізничним машиністом...

\*

— Така героїня,— повторила Дівчина.— Неодмінно розповім нашим дівчатам. Треба буде нашу «галерею» поширити. Знаєте,— пожвавішала вона,— ми в школі навіть таку галерею були створили: дівчата нашої країни! Стільки ж славних імен героїнь громадянської війни записано на сторінках історії революції! Ми їхні портрети підіставали — нелегке то було діло, погубилося багато, але ми чимало здобули: цілу стінку завішали. Правда, ми ще з революціонерок переджовтневих часів почали, аж від Софії Перовської та Віри Засулич...

Він посміхнувся, потім сказав, наголосивши на слові «ваших»:

— За ваших часів теж скільки завгодно героїнь знайдете. Адже все залежить від обставин: людина

виявляє себе відповідно до обставин життя. В кожному поколінні знайдеться чимало, як ви кажете, героїнь. Звичайно, бойові обставини часів громадянської війни багато важили. Але згадайте масовий ентузіазм на будівництві в роки перших п'ятирічок,— хоча б Пашу Ангеліну, а таких же було багато! Або в роки Вітчизняної війни, в годину всенародного героїзму,— згадайте Зою Космодем'янську, молодогвардійців і ще багато-багато — на фронті, в партизанах, або й в тилу. Та придивіться пильніше й до наших, тобто,— Він наголосив,— якраз ваших днів, до молоді на веле-тенських будовах комунізму — на землі, під землею й в повітрі або й космосі: та ж таки Валентина Терешкова...

Дівчина слухала уважно, підтакуючи, але запанована була іншими думками — перебувала під надто сильним враженням від почутої розповіді. І раптом запитала:

— А ота... Ядзя, про котру ви питали, вона була машиністу Янці подругою?

— О, ні,— зразу заперечив Він,— то зовсім інше. Вони одна одну, мабуть, і не знали, хіба що — випадково; мені про це невідомо. То ми, хлопці, знали Ядзю. Бачте...— Він змішався, не знаючи, як би краще сказати.— Ми всі були... закохані в Ядзю. Або ні, не те, щоб усі закохані, а — як би це вам сказати? Тоді висловлювались дещо високопарно: обожнювали. Тепер, здається, і слова такого немає. А за наших часів, коли мовилося про високі, чисті почуття до дівчини, то вживали такого виразу. А панна Ядвіга...

Він проказав це ім'я піднесено — наче ладнаючись виголосити на її адресу панегірик, але зразу похопився, урвав і поквалпився перейти на зовсім інше:

— То на кому ми зупинились?

— Ви розповіли про екстерна Янку.

— Ні. Маю на увазі товаришів. Хто з ким поруч сидів на парті. Поруч із Марією Антонівною Бялостоцьким сидів Попель. Коли хочете, розповім вам і про нього.

— Ви мали про Сокирдона.

— Постривайте, про Сокирдона далі буде: я вже взявся розповідати по порядку, хто за ким сидів. А то зіб'юся,— отже, про Попеля.

### *БАТЬКО ПОПЕЛЬ*

— Попель!

Знаєте, він був такий непоказний, що ходив у гімназії навіть без прізвиська: нічим не вирізнявся, не було рисочки в його вдачі, до якої б пристало якесь прізвисько. Особливо в молодших класах. Тихенький такий, боягузливий: прийде до класу, сяде за свою парту й зразу якийсь підручник розгортає і починає повторювати урок. Непримітний зовсім. На нього можна було, так би мовити, дивитись і не бачити. Власне, і помічав я його тільки тоді, як його викликали до дошки відповідати якийсь урок і він ставав перед цілим класом.

Походив він із села, але, мабуть, далекого, бо мешкав у місті на учнівській квартирі. Батьки його хлібороби, здається, були заможні. Бо колись з якоїсь нагоди він похвалився, що в них власний паровик є — до молотарки, а корів у громадській череді п'ятеро чи шестеро випасається.

Колись, у третьому то було або четвертому класі, розговорилися ми з ним про наше найближче майбутнє, і він, пригадую, тоді сказав, що не збирається далі вчитися в гімназії: закінчить тільки чотири класи і повернеться на село. Замірявся в сільській управі

стати за писаря. Не пригадую вже, з якої нагоди зайшла між нами та розмова, тільки, добре пам'ятаю, висловив я тоді здивування й запитав — навіщо це йому потрібно, який інтерес бути в сільських писарчуках? А він мені цілу, сказати б, програму виклав: з писаря у сільській управі почавши, мітив він вийти далі на старшину, сільського старосту. Або — теж пригадую точно, сказав він, — коли не пощастить на старшину, то з свідоцтвом за чотири класи гімназії і в урядницькі вахмістри вийде зовсім просто. Мав, отже, Попель — змалку, з молодших класів гімназії — ще й таку, сказати б, запасну мрію: в урядники, поліцейські, коли не пощастить на старшину; тільки ж не в нижчі чини — рядові стражники, а у вахмістри: вахмістру підлягали урядники цілої волості. Як бачите, честолюбства він позбавлений не був.

Та от закінчили ми четвертий клас, перейшли до п'ятого, а Попель гімназії не покинув. Колись я нагадав йому нашу розмову й запитав, чого ж він не пішов у сільські писарчуки. А він мені зразу й відповів, що плани в нього змінилися: вирішив він, — так, мовляв, і батько каже, — повчитися ще два роки, закінчити шостий клас, а тоді податися в урядовці. Бо ж що таке сільський писар? Ніщо. А з свідоцтвом за шість класів можна було в місті на легшу, як він казав, роботу влаштуватись: поштовим чиновником або «письмоводителем» у якусь «казенну палату». А там — шлях відкритий, щоб пройти всю чиновницьку субординацію. Батько його, виявляється, надумав своє хазяйство на землі ліквідувати й перенестися ближче до міста: молочарську або овочівну ферму на приміських грунтах узяти на відкуп. І наш Мишко Попель — його Михайлом звали — вже уявляв собі, як служитиме, скажімо, в казначействі, а десь під містом держатиме прибуткову ферму: вирощуватиме ранні овочі

й постачатиме на ринок — саме ранні, бо ж на ранні овочі ціна особливо висока.

Якоюсь на людях активністю Попель, певна річ, не відзначався. Існував тоді, скажімо, поміж старшокласників такий собі наче нелегальний український гурток — у ті часи всякі самодіяльні гуртки були для школярів суворо заборонені, а український—це вже була, за царського режиму, політична крамола. А тієї «політики» в тому гуртку й не було,— хіба що вживали між собою забороненої української мови. А робили що? Українські книжки читали, один одному передаючи; з нагоди шевченківської річниці хтось відповідний реферат зачитував; або йшли на прогулянку за місто й співали українських пісень. Попель і книжок не брав читати, і реферати слухати не приходив,—от хіба що на співи інколи з'являвся: тенорок у нього був і, можливо, непоганий: «Дивлюсь я на небо», на нашу думку, добре співав.

Та от закінчили ми й шостий клас і до сьомого перейшли — перша світова війна тоді лютувала,— багато людей мобілізували до армії, так що влаштуватись на роботу до якоїсь «палати», як мріялося Попелеві, з свідоцтвом за шість класів було зовсім легко, але Попель щось не поспішав, з гімназії не пішов і далі вчився в сьомому класі. Думається мені, що побоювався він залишити гімназію й податися на службу: зразу заберуть до армії та «на позиції»—так тоді про фронт говорили: позиції. Гімназистів-абітурієнтів, тобто тих, котрі закінчували гімназію, відразу призивали та посиляли до школи прапорщиків. Попелеві до війська, з усього видно, не кортіло.

Тільки ж — до часу, до нагоди. При початку сімнадцятого року, як відомо, сталася Лютнева революція. Уявіть собі, що за тієї нагоди показав себе і наш Попель: про землю раптом заговорив. Батько його

покинув заміри прилаштуватися біля міста на промислі, а знову прагнув поширити свої земельні володіння. Принаймні наш Мишко теж почав говорити, що в поміщиків землю слід відібрати та поділити її між добрими хазяями-хліборобами. Не знаю вже, звідки він такий модус узяв,— очевидно, вичитав у численній тоді всілякій пропагандистській літературі, але виставляв навіть програму своїх домагань: по сорок десятин треба ділити між спроможними господарями, бо менший клопоть не буде рентабельний, а більший нове поміщицтво народить. А Мишко був, бачте, проти поміщиків, а за «спроможних», тобто заможних хліборобів: на цьому, казав, і держава має держатись.

І раптом — ніхто такого завзяття від нього не чекав — покинув наш Попель гімназію і подався самохіть до школи прапорщиків. Відвойовувати свою програму вирішив, чи що.

Тільки воювати йому теж не довелось. Бо коли закінчував оту школу прапорщиків, якраз прийшла Жовтнева революція, на фронтах братання між солдатами ворожих армій почалося, з позицій уже відходили цілими батальйонами й полками: геть війну, війна війні! — найпопулярніше тоді поширилося гасло.

Михайло Попель на той час і з'явився в місті. Був він у військовій одежі — закінчив-таки школу, екіпірувався, тільки без золотих погонів, а так усе — галіфе, френч, шинель і офіцерська смушева папаха. Походив отак, похизувався, навіть завітав до нашого, тепер уже легального, українського гуртка — ми тоді готували якусь виставу з історичного минулого України, — відспівав своє «Дивлюсь я на небо та думку гадаю» — і знову зник.

Зник надовго, щось із рік не чули ми про нього — вже ми й гімназію закінчили та розійшлися на всі усюди, коли гульк: виринув наш Попель,

Та як! В'їхав до міста на коні. Червоні шаровари, синій жупан, а з шапки, отієї сивої каракулевої офіцерської папахи, отакенний червоний шлик аж на спину звисає. Їде Центральною вулицею — кінь під ним басує, а за ним, може, сотня верхівців. І Попель попереду.

«Отаманом» гайдамаків став наш непримітний, тихенький Попель.

Було це якраз в дев'ятнадцятому році, коли до нашого міста вдерлися петлюрівські гайдамаки. І Попель у тому гайдамацькому коші сотником чи хорунжим, виявляється, став.

Петлюрівці вдержались недовго — нагнала їх Червона Армія, загув з міста і Попель у своєму синьому жупані та з своїм червоним шликом.

Петлюрівщину тоді нагнали аж до кордону, але на визволеній Червоною Армією українській землі відразу спокійно не стало: з півдня й сходу денікінці наступали, а по Правобережжю гасали туди й сюди різні націоналістичні батьки отамани, перейняті маренням повалити робітничо-селянську владу й повернути власність на землю: що в білих «єдинонеділимців», що в жовтоблакитних «самостійників» — тоді, власне, однакова програма була.

Чинили ті бандитські батьки отамани страшні неподобства й звірства: катували й вбивали радянських активістів, установи громили, банки чи каси грабували, заводи руйнували — жах, що чинили! Ще й в кожному містечку неодмінно влаштовували кривавий єврейський погром.

І що б ви думали,— коли заскочила така банда й до нашого міста, то керував нею Попель. З отим своїм червоним шликом та в своєму синьому жупані. І рядові бандюги звертались до нього не інакше, як — «батьку».

Батько Попель! Було йому тоді років із двадцять, а вже, бачте, «батько». Тільки батько не дітям, а грабіжникам, кровопроливцям і паліям, куркульському насінню, що свій клин у сорок десятин власної земельки мріяло...

І не день, не два, а може, рік чи два по всьому нашому повіті, та й поза повітом — по території теперішньої нашої області, залишав свої криваві сліди бандитський «батько Попель».

От що вийшло з нашого непоказного тишка, що мріяв стати спершу писарем та урядником, тоді старшиною чи вахмістром, а там почати й чиновницьку кар'єру з чотирнадцятого класу колезького регістратора хоч би й до дійсного статського радника.

Не вміли ми йому в гімназії навіть прізвиська дібрати — нічим себе не проявляв, а тут сам прозвався аж батьком отаманом бандитським...



Він примовк, але Дівчина дивилася з інтересом, чекаючи на закінчення.

— І як же він скінчив? — запитала вона, не дочекавшись.

— Йй-право, не знаю докладно. Але кара його настигла. Банду його ще тоді захопили й ліквідували загони ЧОН, або ж по-українському треба казати ЧОП — частини особливого призначення. Розумієте, в ті часи для ліквідації бандитизму в разі потреби, крім військових з'єднань, ставали під гвинтівку всі комуністи, комсомольці та взагалі весь радянський актив. Такі загони й дістали назву «частин особливого призначення». Тож банду батька Попеля піймали й усіх бандитів судили.

Дівчина, суворо стуливши брови, мовила:



— Я б таких засуджувала на... до розстрілу... Та хай йому!..— Дівчина відмахнулась.— Кажіть далі про когось хорошого.

— Про хорошого? Та вже як вийде: ми ж домовились по черзі — парта за партою. А на черзі виходить... на черзі, якраз у потилицю Марії Антонівні Бялостоцькому, сидів Рижий...

— Рижий? Тобто — рудий?

— Ні. Іменно Рижий...

### *РИЖИЙ*

— Прізвище його — Шенснолевич.

З самого прізвища бачите, був він поляк. Хоча національність свою виявляв хіба тільки в тому, що інколи перекидався кількома словами по-польському з Бялостоцьким, який сидів попереду нього,— переважно під час письмових робіт з математики чи іноземної мови. Тут словник його був зовсім обмежений: по-сунься, бо мені не видно твого зошита. Або ще коротше: дай списати... А ще — коли до нього зверталися просто «Шенснолевич», неодмінно виправляє: прошу — «панє Шенснолевич», єстем поляк»... А взагалі був з нього витівник, дотепник, гострослов. Ох і любив же похизуватися та насмішити людей: штукар був завзятий.

Саме через це й дістав прізвисько Рижий, а насправді був чорнявий: Рижий — то ж казали так у ті часи на блазнів, циркових клоунів: «партерний» або ж «рижий».

Жартувати, смішити або брати на клини когось— без цього наш Рижий і хвилинки не міг перебути; та інколи його жарти межували із справжнім хуліганством.

Наприклад, треба — самому Рижому чи на прохання когось із товаришів, котрий побоювався, щоб його не викликали до дошки відповідати, — зірвати якийсь урок. Рижий ховався в коридорі, перечікував, доки вчитель зайде до класу, — тоді заходив і собі, ставав при порозі задиханий, неначе дуже поспішав, щоб не запізнитись, — і смирененько та чемненько просив дозволу сісти на місце. Діставши дозвіл, кидався щодуху через просторінь між дверима й партами, зашпурхався і простягався долі з страшним гупанням та гуркотом. Певна річ, весь клас вибухав реготом. і вчителеві довгий час не щастило закликати всіх до порядку й встановити лад. Час уроку таким чином скорочувався.

Та Рижий, чимдуж підхопившись, сідав на своє місце — тихенький та смирененький, тільки оглядався на всіх непорозуміло й докірливо: чого, мовляв, регіт зняли? Ну, зашпортнувся, ну, впав — з ким не трапляється?..

Тільки ж — тихенький та смирененький — він уже «робив джмеля». Тобто, тісно стуливши вуста, дзижчав, наче джміль, коли з квітки на квітку перелітає. Це він умів робити майстерно.

— Джміль, джміль! — починали гукати хлопці, а сам Рижий зривався з місця і відмахувався — неначе джміль саме на нього сідає і от-от укусить. Він стрибав і ляскав долонями — от-от впіймає й заб'є того капосного джмеля.

Певна річ, що час уроку знову скорочувався або й щастило отак протягти до дзвінка й зовсім зірвати урок.

Коли ж самого Рижого викликали до дошки, а він уроку не знав, то виходив Рижий, похапцем вимастивши собі носа чорнилом. Звичайно, це викликало сміх, а вчитель казав: «Ай-яй-яй, Шенснолевич, підіть

раніше вмийтеся...» Рижому того тільки й треба було: він біг до вмивалки і... не повертався до кінця уроку. Вчителеві ж — смиренно й скрушно, бо ж, мовляв, не пощастило відповідати й задемонструвати свої знання,—пізніше він пояснював, що спочатку не бігла вода з крана — щось трапилося з водопроводом, а далі чорнило присохло й довго не відмивалося...

Або: потрібно стало — йому самому чи комусь із товаришів — зірвати урок фізики, коли нас повели до фізичного кабінету для роботи з приладами. У фізичному кабінеті замість кафедри стояв довгастих, величезний лабораторний стіл. Посередині в тому столі був отвір, прикритий рухомою лядою, вчителеві тільки треба було натиснути кнопку — ляда відкидалась, і на її місце піднімався невеличкий столик, на якому стояв підготовлений перед уроком отой фізичний прилад, котрий за ходом лекції і мав демонструвати вчитель. Так от, коли дійшло до показу приладу і викликаний до дошки учень мав доповісти, як цей прилад діє, як звуться його деталі та як його розібрати й зібрати,— вчитель натис кнопку, ляда відкинулася, і столик піднявся на рівень лабораторного стола. Але замість потрібного приладу на ньому... сидів, схрестивши під себе ноги по-турецькому, Рижий: він заздалегідь туди забрався й відсунув прилад.

Дістав він за це кілька годин «без обіду» (карцер на той час уже був скасований) і чотири за поведінку в квартальну відомість. Але урок, розуміється, не відбувся: сміху було на цілу годину...

Та годі вже про витівки Рижого — досить того, що був з нього і жартівник, і витівник, і хуліган.

Питаєте про дальшу його долю?

Дальша доля його ніяк не ждана. Ото, як виїжджали з нашого міста до Польщі поляки, рушила з усіма й родина Рижого. Поїхав з батьками й Рижий.

І об'явився знову в місті аж тоді, коли окупували місто білопольські легіони Галлера та Пілсудського.

Тільки ж Рижий був не з карабіном і не у військовій одежі. Зодягнутий був він у... чорну сутану чи підрядник — хто його зна, як ця одежа зветься в католиків. Бо став наш веселун та витівник... спудеєм католицької семінарії і готувався на ксьондза.

Думаєте, то був якийсь в нього психічний злам? Аж ніяк! Таким, як був, таким він і залишився. Піде на річку, скине той підрядник і мерщій шубовсне у воду. А вийшовши з річки, стане голяка — клишоногий, опецькуватий, як стара баба, — й питається, вихляючись:

— Афродіта я чи не Афродіта?

— Афродіта, — гукають його товариші.

— Ну, раз я Афродіта, то місце мені не тутечки з вами, лобуряками...

І гайда за кущі, дівчат лякати. Вереск там учиниться страшний — і дівчата, звісно, врозтіч...

Одне слово — Рижим був, Рижим і залишився, нехай і в попівському підряднику.

Питаєте, чи зустрічався з ним пізніше? Ні, не привелось. Може, в Польщі залишився — правити службу божу.

Тільки у роки Вітчизняної війни, коли вже вся Польща була загарбана гітлерівцями, — розповідали мені партизани, — брав і Рижий участь у русі Опору; от не знаю тільки — в Армії Крайовій чи в Армії Людовій.

Отак — розповідали — хрест на грудях, у руках автомат, поли сутани підіткнуті, як у шинелі, а до бійців — веселий жарт, ще й з сороміцькою приказкою.

Отакий був Рижий.



— Ну й тип! — Дівчина весело сміялась. — І які вони всі у вас були різні! От, справді, побачити б їх тепер!

Він мимоволі знову кинув оком на вхідну арку, і Дівчина знову простежила за його пильним поглядом.

— Чекаєте! — Вона поглянула на годинник, що висів проти буфета. — Ну, до вечері ще дві години. Мабуть, на вечерю збиратимуться...

Він поквапився вдати, що не дуже й стурбований запізненням товаришів.

— Ви кажете — різні, — мовив Він. — З однієї ж школи, вчилися ж за однією програмою — справді, все наче однакове було... А вони — різні. От поруч із Шенснолевичем сидів Семидруг. То тільки в школі всі наче однакові й трималися один одного: таке, знаєте, гімназичне братерство з гаслом «один за всіх, всі за одного». Не дай боже виказати товариша, що чимось завинив, — накриють шинелею і наб'ють до неприємності; або не підказати на уроці чи не дати списати навіть недругові, — неприпустимо.

А коли придивитися ближче, зразу видно, що різні. От, кажу, Шенснолевич і Семидруг — подивіться, які різні!..

— Кажіть же, я слухаю!

— Ми прозвали його Член Партії.

— Він був членом партії?

— То вже пізніше. А прізвисько він ще до революції дістав. І не в такому розумінні, що був членом якоїсь партії. Тоді, в гімназії, то було тільки прізвисько. Так до нього й гукали: гей, слухай, Член Партії, іди-но сюди; або: Член Партії, позич мені до завтра підручник космографії; або ще — закурити маєш,

Член Партії, ну, то хоч сорок залиш... Тобто — бичка, недокурок, раз потягти...

— Дивне прізвисько: Член Партії... Чому його так прозивали?

### ЧЛЕН ПАРТІЇ СЕМИДРУГ

— Власне, відразу, коли він вступив до гімназії, його Внучком дражнили.

— Внучком?

— Семидруг вступив до нас одразу аж у п'ятий клас. А перед тим закінчив городське чотирикласне училище: воно офіційно звалось «Вище начальне училище», і на кашкетах учні носили герб з трьома літерами — ВНУ. Тож їх і прозивали «внучки». А вже пізніше прізвисько Семидруга змінилося на Член Партії. Від нього самого й пішло — то так він сам часто казав: член партії... Розумієте, навіть у молодших класах — було ж це після дев'ятсот п'ятого року, після першої революції, — ми вже знали слова і революціонер, і анархіст тощо. Правда, не розуміли, що за тими словами стоїть: що таке революціонер та хто такі анархісти. В молодших класах, та й в середніх, а для багатьох і в старших все це було зовсім далеке, «терра інкогніта»: латинською мовою це означає «невідомою земля» і взагалі щось невідоме. Ми, гімназисти, жили, знаєте, серед Ціцеронів, Овідіїв, старовинних героїв з древньої історії або царських династій чи всяких абстрактних термінів з космографії та тригонометрії і таке інше. Одне слово, були зовсім одірвані від сучасного нам суспільного життя: гімназична програма спеціально так виховувала наше покоління юнацтва — ізольовано від соціальних питань і проблем. А Семидруг прийшов з городського училища:

там, знаєте, вони були ближчі до життя. По-перше, склад учнів був в основному з нижчих на той час соціальних верств: діти робітників, дрібних службовців тощо. А по-друге, й склад педагогів у них був більш демократичний. Отже, й загальний, сказати б, дух в училищі був більш ліберальний. Ну й революційні віяння в їхні кола вільніше просочувались. До того ж і старші віком учні були: закінчували училище і в вісімнадцять, і в двадцять років. Семидругові, коли він до нас у п'ятий клас вступив, було вже по сімнадцятому році.

Отож з оточення, в якому він ріс і виховувався, — батько його робив механіком у млині, — приносив Семидруг у наше гімназичне, переважно «не від миру сього», коло різні відомості з, так би мовити, справжнього життя — з нашої тодішньої сучасності. І поступово почали просочуватись до нас та нас цікавити й певні політичні події: відгуки на діяльність тодішньої Думи, інформації про судові процеси над революціонерами, реакції на різні репресії царського урядництва, відомості про страйки чи факти експропріації. Тож якось само собою стало нам відомо й те, що революціонери не всі однакові, а існують різні революційні партії. І вже й повелося так, що за поясненнями ми почали звертатися до найбільш поінформованого в цих справах Семидруга. А він був-таки поінформований; і от, коли йшлося про когось із революціонерів, то він неодмінно казав: це член там-такої партії; це член партії соціалістів-революціонерів, а це член партії соціал-демократів. От звідтам воно й пішло: Член Партії та Член Партії, — отак і нове прізвисько до нього пристало.

Треба сказати, що Семидруг умів навіть і пояснити — приблизно, звичайно, — чого котра партія домагається та яка поміж тими партіями різниця, між

есерами, есдеками, іншими. Та в сімнадцятому році, коли сталася революція,— маю на увазі ще буржуазну Лютневу революцію,— виявилось раптом, що наш Семидруг, прозваний нами Член Партії, і справді був, ще з шостого класу, з вісімнадцяти років, членом партії соціал-демократів.

Після революції він став у гімназії найпримітнішою постаттю. Ми його в нашу гімназичну Раду — найперший, сказати б, вияв нашого тодішнього молодечого революційного ентузіазму — обрали головою. А ставши головою, він і взагалі весь громадянський запал, який відразу в юнацтві виявився, спрямовував у річище співчуття й сприяння партії соціал-демократів, і саме — більшовиків. Скажімо, коли влітку сімнадцятого року по всій країні проходили вибори до Установчих зборів і кандидатів виставили аж двадцять дві партії — он скільки їх раптом об'явилося! — то ми, гімназисти, хоча самі ще й не мали права обирати, але до агітації були залучені, — під впливом Семидруга агітували за список саме соціал-демократів-більшовиків.

І ще цікаво було: звичайно, коли хтось вступає до партії, то рекомендують його старші віком товариші — з більшим досвідом, з партійним стажем... А з Семидругом сталося навпаки: він привів до партії старших віком, тільки-но сам легалізувався після революції.

Дівчина знизала плечима:

— Що ж такого? Тепер теж таке буває. У нас один, що закінчив нашу школу, рекомендував до партії одного з учителів.

Він схвально посміхнувся:

— Це дуже, дуже добре, коли молодший веде за собою старшого. Отак він і Семидруг. І поміж тих, кого привів у партію, був і механік з мукомольного



млина, його власний батько. Разом з батьком і в громадянську війну воювали.

У лавах Червоної Армії пройшов Семидруг усю громадянську війну — і на протиденікінському, і на противрангелівському, і на протипетлюрівському фронтах; ходив у рейди проти Махна, брав участь у ліквідації банд різних націоналістичних отаманчиків: Заболотного, Лиха, Ангела, ще котрогось — уже не пригадаю.

Думка була — так і залишиться Іван Петрович Семидруг у Червоній Армії, в кадрах. Адже на фронтах громадянської війни командував він чималими військовими з'єднаннями: комбатом був, потім полком командував, а може, й в комбриги вийшов — точно не знаю: це вже коли ліквідували бандитизм. І раптом — ну, не повірите, за якийсь час після закінчення війни чутка дійшла: вчиться Семидруг; і не по військовій лінії, і не на інженера, як, пригадується, ще в гімназії висловлював свої мріяння, — ні! Вчиться... на медичному факультеті — тоді ще не медичний інститут був, а факультет при університеті. Хтось із товаришів мені розповів, і дивувалися ми дуже, бо ніколи від Вані не чули про його потяг до медичних наук. Отака дивовижа...

А за два чи три роки після того зустрів я його прізвище у складі делегатів партійного з'їзду, навіть у складі керівних органів з'їзду.

Це мене ніяк не здивувало: по партійній лінії, здається мені, мав Семидруг піти вгору та вгору — саме на керівні пости...

Отакий був наш Член Партії Семидруг...

Цікаво тільки, що ж із навчання на медичному факультеті вийшло? Покинув, мабуть?..



Дівчину зацікавило інше, вона сказала:

— І як воно дивно складалося: Брацлавського Професором прозивали, а він і насправді потім професором став. На Семидруга казали Член Партії, а він і виявився членом партії...

— Для нього це був закономірний шлях становлення особистості.

Дівчина схвально кивнула:

— Звичайно. Але хоч і як критично говорите ви про вашу гімназію, зважте, скільки з неї виходило революціонерів: Семидруг, Кукуришин, Власюк; Янку-екстерна теж треба рахувати... І це ж тільки з вашого класу...

Він іронічно посміхнувся:

— Годилося б, мабуть, сказати: незважаючи на гімназію, стали революціонерами.

Потім додав серйозно:

— Бо ж не тільки школа, в цьому разі — гімназія виховує людину, її особистість формує оточення, суспільні події, особливо за умов громадянської війни; та й соціальне походження теж має неабияке значення. Хоча...

Він примовк, тоді закінчив:

— Інколи всі ці впливи та умови дають зовсім несподіваний ефект. От не треба далеко шукати: якраз позаду Семидруга Красножон сидів. Цікаво, що ви скажете, коли я вам розповім про нього.

— Розкажіть же, розкажіть! Красножон—це прізвище чи прізвисько?

## ЦЕНТР-ХАУБЕК КРАСНОЖОН

Прізвище його було Красножон, а прізвиська він, власне, й не мав: просто славився в нашій гімназичній футбольній команді як добрий гравець, грав у захисті на центрі — тож до його прізвища раз у раз і додавалося: Центр-хаубек Красножон.

У гімназії, він, власне кажучи, нічим примітним не відзначався. Вчився посередньо — на трієчку, але з класу до класу перетягав, не затримуючись; особливих правопорушень за ним також у кондуїт не записувалося — хоча мав інколи й «четвірки» за поведінку: з цигаркою помітили, з гімназисткою гуляв, у заборонений час педель перестрів на вулиці абощо. У роки війни завів він знайомства з прапорщиками та «земгусарами», тинявся з ними, чарку в такій компанії перехияв, у карти грав — в «очко», тобто — двадцять одно. Інколи програвався так, що й шинель зоставляв, а іншим разом, навпаки, раптом багатів — водив товаришів по кав'ярнях та кондитерських і пригощав: «фундив», як у нас тоді казали.

Була, правда, в нього й пристрасть — саме в роки війни, під впливом, мабуть, отого кола приятелів з військової одчайдушної молоді: вабила його військова одежа. В останніх класах, коли гімназичне начальство не дуже картало за порушення гімназичної форми, а додатковою дисципліною став для нас ще й «воєнний стрій», тобто військова підготовка, Красножон — на якийсь із своїх виграшів у карти — справив собі, як це робили й інші, багатші, хлопці, військову одежу: високі чоботи й галіфе.

Втім, його залюбленість у все військове виявлялася й у більш конкретному. Ще не закінчивши гімназії, в сьомому та восьмому класах — вже після революції, — він управлявся одночасно працювати вільнонай-

маним при різних військових установах: то телефо-  
ністом при якомусь штабі, то фуражним агентом при  
якійсь військовій ремонтній установі. Ну, певна річ,  
у післяреволюційний рік його захоплення військовою  
одежею дало себе знати особливо: в гімназію він з'яв-  
лявся то в офіцерському френчі, то в якомусь доло-  
мані полоненого угорського гусара, то в жупанці геть-  
манського сердюка — закінчували ж ми гімназію вже  
за часів гетьманщини. Словом, поверховий, порожній  
був хлопець.

Ну, звісно, тільки закінчивши гімназію, подався  
він в армію. Не до школи прапорщиків, як робили  
інші, а вступив у якийсь охоронний батальйон «воль-  
ноопределяючимся» і зразу — тому, що мав середню  
освіту, — дістав на погони унтер-офіцерські лички.

Та не встиг досхочу похизуватися в своєму новому  
«званні», як гетьманщині прийшов край, сталося  
петлюрівське повстання — і наш Красножон зразу ж  
перекинувся в петлюрівці: почав хизуватися в жу-  
пані й з червоним шликом на смушевій шапці — гай-  
дамакою, чи що. Отак, подібно, як Попель, а може,  
й разом із ним.

Та недовго отаким походив, бо посунула на наш  
край денікінська навала. Красножон, проте, знову  
невдовзі об'явився в місті, — раптом побачили ми йо-  
го в англійській, кольору хакі, шинелі — яку денікінці  
носили; і на погонах знову... унтер-офіцерські лички.

Тільки ж місяця денікінщині не минуло, як уско-  
чили до міста червоні кіннотники — котовці, здаєть-  
ся, — а за ними й широкий фронт Червоної Армії.  
І Радянська влада встановилась у нас вже міцно.

А Красножон, думаєте, подався з біляками? Аж  
ніяк. За день чи два знову об'явився в місті. В старій,  
потріпаній гімназичній шинельці і прибитий такий,  
знічений, навіть озирався лякано, як вулицею йшов.

І не даремно. Кілька днів минуло, й забрала його ЧК. Не знаю вже, з яким обвинуваченням — як денікінця, гетьманця чи петлюрівця? За тиждень чи два, дивимося, — Красножон на вулиці вільно походить, старі свої галіфе й гімназичну шинельку доношує, але не озирається вже: спокійний. Побачили слідчі, що мають діло із безпринципною людиною, для якої важливо тільки лиха відбутися. Ну й випустили — з попередженням, щоб далі такого не було: вибирай, хлопче, собі шлях. І порадили, звісно, щоб шлях той простелився не проти Радянської влади. От порозмисли, хлопче, зрозумій, що й до чого, — хто ми і чиї ми діти. А був Красножон, як казали тоді, пролетарського походження: пролетарське походження тоді в усіх випадках бралось до уваги — батько Красножона на якійсь фабриці робив.

І що б ви думали — Красножон таки скористав тоді з рекомендації, якою його напустили слідчі органи. За якийсь час зустрів я його на вулиці — в шкірянці був та шкіряному кашкеті, правда, без будь-яких відзнак.

— Падку мій! Хто ж ти тепер такий? — питаюся в нього.

— А я тепер по призову... рядовим бійцем.

І щоб ви думали, минає ще якийсь час, і чутка пішла, що Красножон брав участь у ліквідації якоїсь банди — добре повівся в бою, поранений був, ще й полонений, сам сходячи кров'ю, привів... Та в нашому місті Красножона не стало: казали, що перекинули його до іншого міста — на Далеку Північ.

Так минуло чимало років — я про Красножона й згадувати забув, коли це року, мабуть, сорок другого чи третього, в одному з обласних міст у Середній Азії на базарі — за чимось мені треба було — чую, кличе мене хтось. Озираюсь: Красножон.

Я тоді в госпіталі рани гоїв після підпілля — це вже в роки війни діло було, а Красножон теж, видно, з госпіталю, іншого, бо в нашому я його не бачив: рука на перев'язці і на милиці шкандибає.

— Красножон! — здивувався. — А ти що?

— Та от ногу й руку підліковують мені. Над Льодовим океаном тарахнуло мене...

Придивляюсь: він у солдатській гімнастерці, а під нею — тільняшка, але відзнак ніяких: рядовий.

— Ти ж що — солдат?

— Матрос, — каже, — морський піхотинець...

— А як же з минулим? Сюди і туди тобто?..

— Та... Хіба мало дуроців замолodu робилося?

Бачу, неохота йому розповідати, забандажену руку простяг і загіпсованою ногою хвицнув.

— А танкер їхній ми таки потопили. Потім водолази казали: повні трюми динаміту й зброї були... Ну й нам, звісно, трохи перепало... Нічого, — каже, — лікарі обіцяють, за місяців два зможу повернутись на флот... — Отакий-то був Красножон. Ну, що скажете?.. Як його сприймати?



— Підтримати! — категорично вирішила Дівчина, але зразу похопилась. — Помогти...

— А чому ж вірити: попередньому чи останньому?

— Людину по її теперішніх справах судити треба. А останні його вчинки... хороші. Хіба ні? Сам же сказав: яких тільки дурниць замолodu не наробиш...

— Але ж це не просто... дуροці чи похибки, а служіння ворогові. Проти народу.

— Нерозумний ще був, не розібрався...

— Інші ж розбиралися... І перекинчиками не ставали. Та нехай вже й так — не з політичної несвідо-

мості, а просто з... боягузтва... пристосовувався...  
Це ж людина непевна, виходить?

— А пізніше? — затялася Дівчина.— Пізніше — на фронт пішов. Воював, поранений був, кров пролив.

— Дивно,— мовив Він,— отак звичайно старші віком кажуть, які вже життєвий досвід здобули, всього надивились, самі крізь вогонь і воду пройшли. А тут ви, така молоденька...

Вона зніяковіла:

— Ми, молоді, теж помиляємося; і, мабуть, частіше, ніж ви, старші, з досвідом, та все ж... А що, як він заїде зараз?..

Мимоволі вони обоє глянули на вхідну арку, але завіса висіла непорушна, ніхто не заходив: був час між обідом і вечерею, коли до їдальні люди рідко приходять.

— Заїде він зараз, і виявиться, що й після війни, в мирний час, може, добрі діла робив...

— Як це добре,— промовив Він роздумливо,— бачити в людині хороше. Або бодай прагнути до того... Тільки ж і начуватися треба, щоб тим самим не зайти в оману й не помилитися. От, скажімо, сусідою Красножона був...

Дівчина похопилась:

— Сокирдон?

Він здивувався:

— Сокирдон? Чому Сокирдон? Ні, зовсім не Сокирдон: він далі, аж у другому ряді парт тепер сидів. А чому це вас саме Сокирдон так цікавить? Другий раз перепитуєте вже про нього. Прізвище, справді, оригінальне і, мабуть, рідко зустрічається.

— Ні, чому ж? — відказала Дівчина, чомусь аж зніяковівши,— у нас півсела Сокирдони...

— Справді? Тоді зрозуміло: а раптом наш Сокирдон та з вашого села?!

## Я ПОТРАПИВ ДО ЇДАЛЬНІ ВИПАДКОВО

Я потрапив до їдальні зовсім випадково. А втім, ні: адже мені було завчасу відомо, що на цій вузловій станції матиму пересадку; а зазнайомившись наперед з розкладом руху поїздів, знав, що чекати доведеться довго — від полудня аж до вечора. Тож, щоб згаяти час, і пішов поблукати містом, дуже-бо люблю «відкривати» для себе досі неznані населені пункти, — цей специфічний військовий вираз чомусь був тоді на язиці. І от тепер, під час прогулянки, достоту на кожному кроці брав мене подив, ба й переймало хвилювання: як же схоже було це вперше бачене місто на місто моєї юності! Я хочу сказати — на таке ж провінціальне



містечко, де колись, дуже давно, аж у «прадавню епоху», тобто ще до революції, я вчився в гімназії. Поруч із новими багатоквартирними будинками — такі ж точнісінько маленькі, проте з чималими ганками-рундуками особнячки у невеличких садочках — по околицях. А в центрі — вузенькі вулички, оточені обабіч приліпленими один до одного будиночками. Будиночки ці також були зовсім невеличкі, але по-провінційному претензійні: з химерним ліпленням понад фрамугами й неодмінно... двоповерхові. В перших поверхах тулилися — колись, тоді — різні крамнички з сьаким-таким дешевим крамом або такими-сякими харчами, проте теж неодмінно з претензійними вивісками: «колониальные товары» — це на бакалею, «гастрономия и кулинария» — на продуктову торгівлю або ще «бристольская мануфактура и парижское белье от Жерара» тощо. На других поверхах — по-провінційному «фешенебельні» квартири: для лікарів, зубних техніків, мирових посередників або «привілейованого» ремісничого люду, для котрого потребу проживати в центрі міста визначав самий характер професії. Мідні таблички на дверях сповіщали в ті часи, що тут мешкає «спеціаліст-венеролог», приймає «дантист-стоматолог», клопочеться судовими справами «адвокат, магістр права» або ж міститься «салон мод», «фотостудія», «часових дел мастер» абощо. Нагадую: було все те аж колись, в ту «прадавню епоху», а тепер мідних табличок, певна річ, не було і мешкали тут робітники та службовці, що дістали ці приміщення по ордерах житлового відділу. А вивіски над торговельними точками у перших поверхах інформували про розташування тут торгів різного профілю від місцевої кооперації.

Точнісінько так було тепер і в моєму рідному місті. І йдучи зараз від рогу до рогу, минаючи квартали

нових будинків, я уявляв собі, що ж було тут — скажімо, на місці цієї новозбудованої школи чи клубу, — тоді, в «прадавню епоху»; і бачилися мені не ці багатопверхові будови із скла та бетону, а колишні старі вулиці в місті моєї юності.

Проте в подібності обох міст нічого дивного не було. Адже обидва вони — колишні провінціальні містечка в призахідній смузі України: коли глянути на карту, то моє місто трохи на північний схід, а це — більше на південний захід, ближче до колишнього прикордоння.

Так само нічого дивного не було й в тому, що, натоптавшись й притомившись, я зайшов до їдальні перекусити та випити кучоль пива — спека зовсім зморила мене.

Отак я й потрапив на місце описуваних дій.



Їдальня, коли я ввійшов, була зовсім порожня, тільки в кутку біля великої, круглої, старовинної груби сиділи двоє: сивий чоловік і молода дівчина. Та тільки я з'явився на порозі, Дівчина зразу підхопилась. Була вона в білому фартушку й білій намітці — очевидно, офіціантка.

— Дивіться, дивіться ж! — вигукнула вона до свого сивого співрозмовника. — Це ж до вас, правда? А що я казала!

І вона підбігла до мене, неначе зрадівши — з чого б то? — і радісно озирнулася на сивого чоловіка. Очевидно, вона прийняла мене за когось іншого, на кого вони чекали.

— Сьогодні двадцять п'яте травня! — сказала вона, аж світлячи очима, як мені здалося.

— Що ви кажете?

— Двадцять п'яте травня,— повторила вона, тепер уже дещо непевно.

— Двадцять п'яте,— підтвердив я, не розуміючи, до чого це і що вона цим хотіла сказати.

Дівчина, як мені здалося, розгубилась:

— Та ж ви на зустріч?

— На зустріч? З ким?

Я не розумів.

Мені здалося, що Дівчина враз якось охолола, в кожному разі вона зніяковіла. Іще раз глянула на сивого чоловіка — чи то запитливо, чи то непорозуміло. Але той нічим себе не проявив, тільки, як мені здалося, уважно до мене придивлявся.

Тим часом Дівчина, вже індіферентно, навіть, як б сказав, офіційно, заявила:

— Обіду вже нема, а до вечері ще зарано. Тож замовляйте порціонно. Що маєте замовити?

— Можу я випити кухоль пива? І чогось легко перекусити?

— Пиво тільки пляшками. З холодних закусок можу запропонувати весняний салат, холодець, оселедець, ковбасу, яєчка.

Діставши від мене замовлення, вона пішла до буфету, все озираючись на сивого чоловіка. Я присів до сусіднього з ним столика, бо тільки ці два столики тулилися в затінку, а всі інші, разом із більярдом, що стояв посередині, були на гарячому осонні.

А сивий чоловік справді до мене придивлявся.

— Даруйте, — нарешті мовив Він, — ви... мене... не знаєте? Тобто я хотів сказати: не пізнаєте? — Поквапливо Він додав: — Звичайно, за півстоліття людина так змінюється...

— Пробачте, — відказав я, теж придивляючись до нього. — Мені здається, ми з вами раніше не бачилися. Ви, мабуть, помилились.

Сивий чоловік зніжковів:

— Даруйте, даруйте. Непорозуміння. Ви зайшли сюди випадково?

— Випити пива. Перекусити.

— Звичайно, звичайно. Вибачайте, будьте ласкаві.

Дівчина повернулася з тацею і поставила переді мною пиво і закуску. На свого сивого співрозмовника вона поглядала розгублено, навіть, я б сказав, розчаровано.

— Не до вас,— озвалася вона і зітхнула. В її мові звучало співчуття.

Признаюсь, я був заінтригований.

— Перепрошую,— звернувся і я до сивого чоловіка,— сталось непорозуміння. Ви на когось чекаєте, а тут я ввійшов... Але ще раз перепрошую: ви мене заінтригували. Може, щось трапилось?

— Ні, ні, нічого не трапилось. Просто...

Він урвав, цілком очевидно, не знаючи, як закінчити. І раптом запитав мене:

— Ви не тутешній? Інакше б дівчина знала вас?

— Ні, не місцевий. Проїздом. Пересадка. Цілий день треба чекати поїзда. Походив містом, ну й зайшов сюди.

— Зрозуміло...

Перепросивши, Він одвернувся, але за хвилину знову звернувся до мене й приголомшив другим запитанням:

— Даруйте. Мені здається, ми з вами приблизно одного віку? — Він посміхнувся.— «З ярмарку», як кажуть у нас на Поділлі. Ви якого року?.. Теж дев'ятсотого? Дивіться, який збіг!.. Але тим паче мусите мене зрозуміти... Знаєте що? Якщо не заперечуєте, то сідайте до мого столика. Я теж до вечірнього поїзда. Теж проїздом. Власне — наїздом, але кінець кінцем теж випадково. Хоча ні, зовсім не випадково, але...

Він махнув рукою, видимо, заплутавшись в своїх спробах щось пояснити. Я пересів до нього. Дівчина переставила мою пляшку й тарілку. І тут Він заговорив — збуджено, я б навіть сказав, дещо схвильовано, — і повідав мені, коли, як і чого він тут, у цьому місті в цьому ж таки кафе, опинився. Про закінчення гімназії в цьому місті. Про хлоп'ячу витівку півста років тому. І про телеграми, які несподівано тут одержав. І про своє вирішення дочекатися, чи хто з товаришів з'явиться. І про те, як, пояснюючи заінтригованій телеграмами Дівчині, Він розповів біографії мало не половини своїх товаришів по класу. Одне слово — про все, про що попереду була мова.

Люди, навіть мовчазної вдачі, стають раптом напрочуд балакучі — ви помітили це? — при випадкових зустрічах: у поїзді, в готелі, в якійсь черзі або отак у їдальні.

Тоді, так би мовити, у відповідь, розбалакався і я — теж запеклий мовчун.

— Знаєте, — сказав я, — вважайте, що «все правильно», як кажуть в Одесі. Адже я теж учився в гімназії. І кінчав того ж року, що й ви. Приймайте до компанії і вважайте, що зустріч з минулим почалась.

— Який дивовижний збіг!

Це скрикнула Дівчина. І з офіціантки, що стовбичила поруч, очевидно чекаючи на замовлення, враз перетворилась на учасника розмови: вона присунула стільця й сіла до столу.

«Дивовижний збіг!» Йй, молодій, невтямки, що в житті багато чого трапляється випадково.



Але Він теж був зачудований:

— Одного року народження і теж — останній гімназист... Справді, умисне не вигадасш! А де ви кінчали?

Я назвав моє місто.

— Боже мій! — скрикнув тепер Він. — Та це ж майже поряд. Звідси до вашого міста якась сотня кілометрів! Сусідня гімназія. Дехто з нашої переводився до вашої, а з вашої дехто до нашої. — Він засміявся. — Коли з нашої виганяли, тоді до вашої, а коли виганяли з вашої, то до нашої.

Тут раптом докинула слова й Дівчина: розмова, розповідь, а тепер наша зустріч її аж надто зацікавили:

— То, може, — сказала вона до мене, — й ви розповісте про ваших товаришів?

— Справді! — підтримав і Він. — Тепер ваша черга. Але я не згодився.

— Навіщо? — сказав я. — Ви ж розповідаєте про тих, на кого чекаєте, про ваших колег. Моя розповідь буде зовсім ні до чого. Кажіть вже далі ви. Я охоче послухаю. Мені це теж буде дуже цікаво: порівнюватиму долю ваших колег з долею колег моїх.

— А все ж таки?

— Ні, ні, — заперечив я. — Я, власне, й не знаю нічого про більшість товаришів. Це добре, що ви цікавилися долею своїх однокашників. А в мене якось так склалося, що зараз я, мабуть, ні про кого й не згадаю. Якось, знаєте, урвались зв'язки за півстоліття.

— Невже ні про кого нічого не знаєте?

— Майже. — Я намагався пригадати. — Ну, вийшов з нашого кола один народний артист. Його ім'я фігурує на афішах МХАТу. Давно, правда, не бачилися,

хоча в гімназичні часи дуже приятелювали. Так воно, знаєте, трапляється в житті: розійшлись різними дорогами, різні полонили інтереси, ну й стали як чужі... Ще один з нашого випуску став Героєм Соціалістичної Праці. Працює й зараз... А ще? Їй-право, не пригадаю. Та, власне, й пригадувати не доводиться: з переказів чув, що здебільшого не живі вони. Загинули. Переважно ще в громадянську війну. І взагалі, я ж втрутився зовсім випадково. Розповідайте ви: умови й обставини того часу для нас з вами були зовсім однакові. Думається, що біографії ваших колег збігатимуться з біографіями колег моїх. Розповідайте. А тим часом, можливо, і хтось з ваших нагодиться.

Тепер ми всі троє — і Він, і Дівчина, і я, — поглянули на вхідну арку. Але на порозі ніхто не з'являвся.

Дівчина підтримала мене:

— Розповідайте, розповідайте. Так цікаво! А ви, — це вона звернулася до мене, — послухайте — і, може, когось пригадаєте?

— Гарзд, — погодився Він. — Так на кому ми зупинились? Я, здається, збирався розповісти про сусіду Красножона?

— Так, так! — підтвердила Дівчина.

— Далі в ряду парт сидів...

### *ГРОСМЕЙСТЕР НЕСТЕРЕНКО*

Цей нічим особливим показний не був. Але прізвисько мав: Гросмейстером його дражнили.

Гросмейстер, як знаєте, — це звання для гравців у шахи. У нас, у Радянський Союз, прийшло це звання з-за кордону — там уже давно так величали найкращих гравців.

А наш Нестеренко був просто залюблений у шахи і грав, треба визнати, добре,— принаймні поміж товаришів ніхто не міг у нього виграти: пам'ять мав блискучу, знав десятки партій, зіграних видатними шахістами світу. Вчився він посередньо, за поведінку теж особливих дорікань не мав. Закінчивши отак, без примітних непорозумінь, гімназію, Нестеренко вступив до університету, але вчитися йому не довелось: вісімнадцятий рік, пора складних суспільних обставин і розпалу громадянської війни,— не до науки тоді було. Та й матеріальних засобів Нестеренкові бракувало: батька не мав, помер, здається, а мати, учителька, допомагати йому не була спроможна. Тож університет Нестеренко покинув і пішов служити: відразу десь на залізниці конторником улаштувався, а потім чи то діловодом, чи то секретарем у якійсь професійній спілці — спочатку в нашому ж місті, а там перевели його десь-інде.

Років через десять після закінчення гімназії зустрів і я його в столиці: показний такий із себе став, з портфелем і діловито поспішає. Ну, як завжди між колишніми однокашниками, питаємо один одного — що ти та як?

Виявляється, Нестеренко й далі у профспілці працював, не пригадаю вже, чи то якимсь інструктором, чи консультантом. Похвалився й своїми успіхами на шаховому поприщі: гросмейстера ще не досяг, але надії не втрачав, бо вийшов у першорозрядники, вже й до майстра недалеко.

Погомоніли ми тоді з ним отак і на тому розійшлись.

І більше я Гросмейстера не бачив. Не чути про нього було й всі роки війни, та й сам я його ніколи не зустрічав, і ніхто з товаришів, котрих траплялося мені побачити, коли однокашників згадували, нічого



про нього сказати не міг. І аж після війни надійшли про нього відомості.

Виявляється, ще першого року війни обв'явився Нестеренко в котромусь із обласних міст... коли місто загарбали окупанти-гітлерівці. І не просто так, як з багатьма сердегами тоді траплялося: не встиг відійти з армією чи евакуюватися. Ні,— гітлерівським посіпакою невдаха-гросмейстер Нестеренко став. І думаєте, в якій ролі? Начальником районної... поліції.

От вам і товариш по гімназії — з одного, казати б, середовища; в кожному разі з однією програмою наук,— з Власюком, Кукуришиним чи Семидругом... Однокашники! Підказували один одному на уроках, один за одного в бійку з чужаками встрявали — всі за одного, один за всіх.

А вийшло?

Питаєте, що сталося з Нестеренком, коли гітлерівців нагнали?

А те ж, що й з усіма іншими зрадниками. З гітлерівцями й пішов. З таборів «для переміщених» на території Західної Німеччини перекинувся — не знаю вже, яким чином,— аж за океан, на еміграцію.

Розповідали мені про його тамтешнє життя аж двоє товаришів — зустрічали його, їздивши за кордон: один у звичайну туристську подорож, а другий— в наукову командировку.

І уявіть собі: дві розповіді про одну людину, а не наче про двох людей.

Один з товаришів побачив його в готелі, в котрому їхня туристська група спинилася: Нестеренко не просто служив у тому готелі, а став... одним із його власників — підробив, бачте, якимсь чином на своїй зраді. Зовні на нього аж дивно глянути: бізнесмен, як усі бізнесмени, одяг від найкращого кравця — власникові готелю так і належить перед своїми постояльцями.

Манери — хто й зна, де він і від кого їх перейняв: до кожного постояльця мало не реверанси робить — надвоє перехиляється, ніжками човгає, ручкою такий гостинний жест робить. А в мові — і до змісту не проб'єшся крізь усі ті припрошування: будьте такі ласкаві, зробіть мені ласку, дуже прошу, перепрошую, ваш слуга, а дамам — цілую ручки, падаю до ніг абощо.

Це — з розповіді того, що з групою туристів подорожував і в готелі Нестеренка спинявся.

А ось від другого розповідь.

Став Нестеренко одним із примітних активістів у тамтешніх закордонних антирадянських організаціях. На посту навіть якогось вождя чи підвождя, або, як вони кажуть: провідника. І провідника у найреакційнішій, найзапеклішій націоналістичній організації ОУН, — так званій Організації українських націоналістів, бандерівців.

Отакий шлях цього покруча і зрадника. Зважте: за абсолютно однакових обставин виховання став ворогом не тільки для тих, з ким учився й приятелював, а ворогом свого народу, контрреволюційним емігрантом...



— Т-так, — мовила Дівчина. — Огидний тип! Тільки ж чому ви кажете «за однакових обставин виховання»? Хіба тільки школа виховує людину? Ви ж самі казали, що ні.

— Маєте рацію, — згодився Він. — Та я маю на увазі не тільки школу, а всі обставини тогочасного життя однакові.

Та Дівчину зацікавило вже інше:

— Скажіть, а вона велика — закордонна еміграція?

Тут я вирішив забрати слово собі:

— Не подумайте тільки, що там, за кордоном, усі українці отакі, як цей гітлерівський запроданець Нестеренко або Попель та їм подібні. Розумієте... А втім, це довго розповідати, та й вам не буде цікаво...

— Ні, ні! Кажіть! Дуже цікаво. Чи їх багато? І що вони роблять? У нас тут, у місті, кілька родин є, що їхні рідні на чужині залишилися. Переважно жінки: дівчатами їх гітлерівці в рабство погнали, а після визволення вони там подружилися з іншими, що теж у гітлерівському рабстві були,— і вже не повернулися додому: з своєю новою родиною залишилися. А з рідними листуються й фотокартки своїх дітей поприсилали...

Тоді я вирішив спинитися на цьому питанні докладніше:

— Розумієте, закордонна еміграція зовсім не однакова: різні в ній люди і з різних причин туди потрапили. Ще до революції, понад півстоліття тому, чимало наших бідаків, безземельних селян або безробітних майстрових, особливо з західних областей, що в ті часи були під Австро-Угорщиною чи Румунією, а пізніше й під буржуазною Польщею,— подалися з рідних місць світ за очі шукати роботи й хліба. Цей контингент так і зветься: трудова еміграція. З неї вже мало хто й дожив до сьогодні. Але ж пішли по них діти, а там і онуки. Вони й досі по багатьох країнах світу проживають: в Америці, Канаді, Австралії чи й по різних державах Європи: у Німеччині, Австрії, Франції, Англії, Бельгії, чи Голландії, або й Італії, навіть Іспанії...

— Але ж вони не проти нас?

— Різні поміж них люди є. Є й такі, що під впливом антикомуністичної пропаганди стали до різних антирадянських організацій. Але не менше є й інак-

ших, батьками вихованих, що, в суспільних обставинах розібравшись, беруть активну участь у політичному житті своєї нової, прибраної, батьківщини. Чимало з них є членами комуністичних партій в країнах проживання.

— Це добре!

— Утворилися за кордоном і українські прогресивні організації. Але це — тільки частка тих українців, що проживають поза рідною землею. Бо, крім цієї еміграції та її нащадків, пройшли потім хвилі політичної еміграції. Насамперед після громадянської війни, коли український народ вигнав за межі України петлюрівщину...

— Хіба з тих ще хтось залишився досі?

— Самих петлюрівців майже не залишилося. Але ж проживають там тепер їхні діти, ба й онуки теж. І мусите розуміти, що в родині їх відповідно спрямовували в антирадянські кола?

— І багато таких?

— Не так щоб багато, але є. Переважна ж більшість не пішла слідами батьків: розумієте, України вони ніколи й не бачили, оті марення батьків про «самостійну», з капіталістичним ладом Україну їм зовсім чужі й незрозумілі. Виховували ж їх не тільки батьки, але й тамтешня школа, коло друзів з місцевого населення, або, як ми кажемо, — вулиця. Ну, вони й не бажають встрявати в політичні авантюри; або асимілювались і зовсім відійшли від специфічних українських сентиментів, або живуть переважно інтересами й устремліннями тамтешньої, місцевої молоді, своїх ровесників...

Дівчина слухала з інтересом:

— Дивіться, як воно є! Ми більше знаємо про ворожу частину еміграції — українських буржуазних націоналістів...

— Ну,— сказав я,— поповнилися їхні кола по війні якраз отакими, як наш Нестеренко. От з цього кодила й складається той антирадянський, антикомуністичний набрід серед еміграції.

— І що ж вони роблять?

— А що такі люди роблять? Далі торгують народом, який дав їм життя. Прислугуються реакційним імперіалістичним колам на Заході: беруть запозвзяту участь в антирадянській та взагалі антикомуністичній пропаганді, поширюючи брехні та наклепи на нашу та всі інші соціалістичні країни, або просто ідуть на службу в іноземні розвідки — шпигунами, диверсантами, провокаторами. А ще велика біда від цих відщепенців у тому, що з своїх антирадянських позицій вони настроюють місцевих людей в країнах свого проживання. Ці люди — найперше джерело антирадянської дезінформації по всіх країнах світу. От у чому, мабуть, найбільше від них лихо.

— І звідки ви все це знаєте? — дещо насторожено поцікавилася Дівчина.

— Є в нас на Радянській Україні така громадська організація — Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, я працюю в цій організації.

— А!

— Ви, мабуть, і без моїх пояснень розумієте, що усвідомлення приналежності до тієї чи іншої соціальної категорії, тобто класу, а з тим і світогляд та визначувані ним політичні позиції в суспільному житті — все це закладається ще змалку, від батьків, їхнього світогляду та умов у побуті, а далі вже починають даватися ознаки обставини життя, середовище, в котрому твоє життя проходить, виховання — в школі чи й поза школою тощо. От і трапляється, що за немовбито однакових умов люди виростають різні і класові шляхи їх стеляться теж не однакові, а раз у раз

цілком протилежні, що кладуть між ними непереступну межу. Життя, надто в пору нашого юнацтва, за складних обставин громадянської війни, та й пізніше — в час всенародної боротьби проти фашистської навали, давало тому багато прикладів: оте класове розмежування проходило інколи навіть через одну родину й розводило рідних на протилежні, антагоністичні позиції.

— Так, я чула про такі випадки, — мовила Дівчина.

— От, коли хочете, маєте для прикладу двох братів: один із них сьогодні — добрий голова колгоспу, відомий громадський діяч, активний у боротьбі проти ворогів радянського ладу; а другий — сьогодні ж — там, на еміграції, — один із проводирів найреакційнішої антирадянської націоналістичної організації... А змалку вони до одної школи бігали, і батьки ті ж таки, і все наче однакове було. Та не зовсім: в різному колі оберталися, оточення було різне — по-різному й усвідомлення до них приходило, ота свідомість приналежності до класу. Перший з комсомольською молоддю в одному русі йшов, а другий — з молодиками, що на них впливали націоналістичні, антирадянські кола. Отак і зброя до їхніх рук потрапила різна, отак і подався другий за гітлерівськими вислужниками за океан, отам і сформувалась остаточно його політична позиція — непримиренного ворога свого народу, Батьківщини й навіть рідної родини...

— Як це... гірко, — мовила Дівчина. — Але я розумію: закони класової боротьби...

Я перебив її:

— Тож розумієте, як це важливо, щоб українці за кордоном діставали правдиву інформацію про соціалістичну державу українського народу, щоб усвідомлювали вони, чому український народ обрав собі для

історичного розвитку шлях соціалізму в нероздільному єднанні з усіма іншими радянськими народами.

— Так! — згодилася Дівчина.— Надто тепер, коли міжнародне становище таке складне; як лектор у нас казав: два світи — соціалізму та капіталізму — один проти одного... А тут ще такі, як цей перевертень Нестеренко! — Вона навіть притупнула ногою.— Чути про нього не хочу! — І зразу захопилася: — Ні, навпаки: мабуть, треба, щоб усі про це знали, щоб не допускали до себе ворога...

— Маєте рацію,— відгукнувся й Він.— Але годі вже з тим Нестеренком та йому подібними.— Він відхилився від столу, збираючись звестися.— Та я вже вам, мабуть, набрид: розповів мало не про половину учнів з мого класу...

— Ще й про Янку-екстерна!

— І про Янку-екстерна. Покінчимо, мабуть, на тому...

— Ах, ні, ні! — жваво заперечила Дівчина.— Це ж так цікаво! Кажіть ще!..

Він знову присів до столу.

— Хіба щоб не кінчати на такому покидькові, як Нестеренко. Добре. Розповім вам тепер про першу парту в другому ряді: на ній якраз наші перші учні сиділи...

### *ПЕРШИЙ УЧЕНЬ СИРОТА*

Дівчина здивувалась:

— Хіба не Власюк був у вас першим учнем?

— Власюк і Брацлавський та ще ці двоє, про яких хочу вам зараз розповісти,— Сирота й Ліберман,— усі четверо були претендентами на перше місце в класі. То один брав гору, то інший: змагалися, як тепер кажемо. Та найчастіше виходив уперед якраз Сирота,

він же й «золоту» матуру одержав — усі п'ятірки й особливе відзначення в атестаті зрілості.

— Цікаво!

— І справді, був Сирота в усьому перший. І всі вчителі пророкували йому блискуче майбутнє. З математики, скажімо, не було такої задачі — чи з арифметики в молодших класах, чи з алгебри пізніше, або й з тригонометрії потім, — котрої б Сирота не вмів розв'язати. Його математик і викликав до дошки тільки тоді, як загадане завдання ніхто не вмів вирішити, — і казав: «Ну, будьте ласкаві, Сирота, розтлумачте колегам». І Сирота підходив до дошки, брав крейду і тут-таки, достоту миттю, задачу розв'язував, хоч яка б була вона складна й заплутана. Наш математик так і казав: з Сироти буде визначний математик. З Лобачевським позмагається...

Він же, математик, викладав у нас і фізику та хімію, яка в ті часи в гімназіях не була окремим предметом, а входила розділом до курсу фізики. Не доводиться й говорити, що всі закони й формули Сирота знав напам'ять, як «Отченаш», молитва така була; а коли у фізичному кабінеті вчитель готувався показати нам якийсь хитромудрий дослід, Сирота з півслова підхоплював його ідею і в демонстрації досліду ставав прямим помічником учителеві. Колись фізик навіть спитав Сироту: ви що, наперед підручники читаете? Ні, відказав Сирота, мені здається, доволі самого логічного мислення, звісно, на основі вже здобутих інформацій...

Отакий був математик і фізик та хімік з нашого Сироти.

Але й в науках гуманітарних він був, як кажемо, ерудит.

Візьмемо історію. Видимо, Сирота багато читав історичної літератури поза курсовою програмою. Бо



завжди вмів про будь-який історичний факт розповісти більше, ніж про це написано в підручнику. Історик любив викликати Сироту до кафедри й слухати його. Нам навіть здавалося, що він би охоче взагалі питав тільки одного Сироту. Бо розповідав Сирота так докладно й так доладно, з такими подробицями й такими сміливими та широкими узагальненнями, що любо було слухати. Ми навіть із цього користали: коли, траплялося, весь клас не був готовий відповідати — просто кажучи, не вивчили уроку, то тільки вчитель розгортав класний журнал, шукаючи, кого б покликати до кафедри, ми всі, хором, починали: «Іване Івановичу викличте Сироту, нехай розповість. Урок такий цікавий, а Сирота, мабуть, ще багато цікавого додасть». І, що б ви думали, Іван Іванович, історик наш, охоче йшов на прохання класу й викликав нашого рятівника.

Або — мови. Вивчали ми в гімназії дві живі мови — німецьку та французьку, та дві мертві: латину й церковнослов'янську. Ну, і, певна річ, знали їх сяк-так; аби, дай боже, витягти переклад «а лівр увер», тобто перекладати з нечитаного ще тексту. Це вважалося zenітом в опануванні мови за гімназичною програмою. Сирота всі ці мови — і живі, і мертві — знав так, що легко читав цією мовою першу-ліпшу книжку, журнал чи газету.

Одне слово, що там довго розбалакувати: був Сирота надзвичайно здібний, навдивовижу старанний, щиро охочий до науки, з широким колом інтересів поза навчальною програмою — допитливий і просто жадібний на будь-які знання.

Рідко коли комусь із його суперників — Власюкові, Брацлавському чи Ліберману — щастило в чомусь випередити Сироту. Та й то Сирота невдовзі наздоганяв товариша, а там і випереджав його.

Я не знаю, куди подався Сирота зразу по закінченні гімназії: походив він не з нашого міста, батьки проживали десь у провінції, а він на другий же день після одержання атестата поїхав до батьків. Тож мені невідомо, до котрої вищої школи він вступив. А в наших мріяннях — хто куди ладнається піти після закінчення гімназії та яку збирається обрати собі професію, Сирота участі не брав. Казав: я, хлопці, марновірний — як розповім, то вже, напевне, мрія моя не здійсниться...

А взагалі ставлення товаришів до Сироти було, сказати б, сяке-таке. Розумієте, діяла ота учнівська традиція, чи що, — недолюбляли перших учнів: мовляв, «синя панчоха», зубрило й талмудист. Ще й «паїнька». Сирота, справді, не брав участі в наших молодецьких зальотах. За це його також, як всякого паїньку та першого учня, товариші трохи зневажали. Але розпитатися про щось чи по допомогу, коли не ладилося з якимось завданням, усі завжди зверталися до Сироти й запобігали перед ним, найпершим у класі авторитетом.

...Він закінчив свою розповідь, та зразу й похопився:

— І ще: був Сирота музикант. Знаєте, вмів грати, власне, на всіх інструментах. І на роялі трохи, і на струнних, і на духових. Але найбільше полюбив скрипку... На скрипці він, мабуть, і справді добре грав: нам він видавався просто віртуозом. Коли з якоїсь нагоди влаштовувався в гімназії так званий «вокально-музикальний» вечір, Сирота завжди був найактивнішим його учасником: і декламував вірші, грав і в гімназичному оркестрі, і неодмінно сольо, на скрипці. Перспективний був юнак, що й казати.

Дівчина хотіла щось запитати й почала: «А пізніше..» — Та Він ще не закінчив:

— От, ще мало не забув! У революцію виявився ще один талант Сироти: був з нього блискучий оратор! Як він умів виступити—на зборах чи на мітингу! Коли така нагода траплялась і від молоді потрібний був оратор, то неодмінно виступ доручали Сироті. Він говорив — як усі тоді — експромтом, але в його слові завжди був важливий зміст, а форма — вище всякої похвали. Розумієте, він і побудувати своє слово вмів переконливо, і виголошував його гаряче, пристрасно. Не дивно, що в роки громадянської війни він пішов на політичну роботу — виступав агітатором по театрах і кіно: була тоді така традиція — в театрі перед виставою, в кіно перед фільмом виступав доповідач. Здебільшого про міжнародний стан або з приводу якогось конкретного питання, пов'язаного зі становищем на фронті. Чудовий був із Сироти оратор і доповідач!

Дівчина запитала:

— А пізніше, після гімназії та громадянської війни, ви зустрічалися з Сиротою?

— Ні. Не траплялось. Коли я мешкав у столиці, він теж з'явився там: на його прізвище натрапив у телефонній книжці. А зустрітися не довелось. Товариші бачили його, розповідали...

— В столиці він, певне, посідає визначний пост?

— Та... Як вам сказати? Працював директором чи начальником, словом — керівником тресту ресторанів і кафе.



Дівчина не приховала розчарування:

— Начальник тресту ресторанів і кафе? Сирота?..

— А що таке?

Дівчина засміялась:

— Та знаєте...

Він стенив плечима:

— А що тут такого? От же й ви — працюєте офіціанткою в їдальні...

Дівчина поквапилась пояснити своє раптове розчарування:

— Ви мене не зрозуміли. Звичайно, недостойних професій нема. Звичайно, нічого... гм, ганебного нема ні в тому, що ваш Сирота став керівником тресту ресторанів і кафе: на чолі такої важливої інституції! Але, розумієте, якась... гм, невідповідність: таке обдаровання, така багата ерудиція, такі широкі перспективи. А ресторани й кафе, взагалі вся ця справа... це ж тільки, так би мовити, обслуговування...

Вона заплуталась у своїх поясненнях, та хутко опанувала себе:

— Розумієте, чекалося, що ваш Сирота стане видатною особою в якійсь... визначній сфері: вченим, винахідником абощо. Виявить себе в якійсь творчій професії... А тут же тільки, так би мовити, адміністративна діяльність, ну, й організаційна. Звичайно, це також важливо, але хотілося б, щоб Сирота...

Вона зовсім розгубилась, примовкла, але все ж таки наважилась:

— А може, — проказала вона роздумливо й непевно, — ота вся його «першість» в усьому була тільки... прагненням зробити кар'єру? А кар'єра — для досягнення «зеніту» в особистому побуті? Га? Як ви вважаєте?..

Він помовчав хвилинку, а тоді сказав — так само роздумливо, наче не до кінця певний.

— Бачте, річ у тому, що, як казали мені, був Сирота на війні контужений. Можливо, це якось позначилося на його здібностях або й лікарі заборонили йому напружену розумову працю. Тоді це велика для нього трагедія...

— Звичайно,— погодилась Дівчина. І зразу додала, хитро примружившись: — А ви теж, як бачу, прагнете побачити хороше й виправдати...

Та, мабуть, порахувала зухвальством таке зауваження і зніяковіла.

Щоб якимось делікатно допомогти їй, Він поквапився сказати:

— Але ж почекайте, ще маю розповісти про четвертого претендента на першого учня в нашому класі — Лібермана; він поруч із Сиротою на першій парті у другому ряді сидів.

### *ДОКТОР СЮНЯ*

Ми прозивали його Доктор Сюня. Сюня—це ім'я, скорочене, певна річ, звали його Іосифом, а в родині, та й звідтам і в гімназію прийшло, коротко: Сюня. А Доктором прозвали тому, що мало не з молодших класів Ліберман вирішив і з усіх сил старався стати лікарем.

В медицину він був закоханий і вірив у неї — як у спасіння людства. Це ж він—пригадуєте, я казав,— визначав нам строк у півста років для зустрічі: мовляв, стараннями медицини доживемо... Цілим єством був спрямований в свою мрію Сюня Ліберман.

І повинен сказати, що свого він дійшов: ще не так давно ім'я доктора Лібермана було широко відоме, важко було потрапити до нього на прийом, а в медичних журналах та інших виданнях раз у раз з'являлися його статті. Був він терапевт і спеціально розробляв методику лікування шлункових хвороб, зокрема — виразки шлунка та дванадцятипалої кишки. Видав кілька наукових праць у цій галузі.

Та повернімося до гімназичних часів.

Вчився Доктор Сюня блискуче — і Власюкові, і Брацлавському та й самому Сироті раз у раз важко було з ним змагатися.

Тільки ж блискучі успіхи в науках Доктора Сюні походили, може, не стільки від обдарованості, скільки від старання — завидної наполегливості. Був він, і справді, зубрило та «синя панчоха»: вічно з книжкою, вічно над своїми записками. Ніколи не побачиш його в кіно — тоді на кіно казали «сінематограф». Ніколи не потрапляв він і до театру; правда, ходити до театру гімназістам дозволялося тільки на вистави класичних п'єс, та й те неодмінно з батьками чи «особами, що їх заступали», — так було записано й в правилах поведінки на сторінках учнівського білета.

І всі старання добре вчитися та бездоганно поводитися мали собі поважну причину, — ми її добре розуміли і по-товариському не збивали Сюню з пуття. Адже Ліберман був єврей.

Вам, сучасній дівчині, що й народилася в третьому чи в четвертому поколінні після революції, цього не збагнути: за царського режиму, в колишній Російській імперії, євреї були дискриміновані. Існувала навіть так звана «черта оседлості». Ах, ви не розумієте, що це таке? Звичайно, звідки вам, по півстоліттю Радянської влади в нашій країні, таке знати? В Російській імперії євреям дозволялося жити лише в районах, визначених відповідним статусом, — залежно від майнового стану та професії. Українські губернії в основному входили в «черту оседлості» — за винятком спеціальних норм для великих міст. Наприклад, у Києві євреям можна було жити тільки на Подолі, а в нагірній, центральній частині дозволялось власникам визначних маєтностей та людям дефіцитних, сказати б, професій: лікарям, адвокатам тощо. І до гімназії євреїв приймали за відповідною процентною

нормою: точних даних не маю, але здається — один на десять учнів-християн. Тож зрозуміло, що й потрапити євреєві, особливо незаможному, до гімназії було надзвичайно важко і вчитися треба було так, щоб не залишитися в класі на другий рік і тим «перевищити норму». Інколи, правда, в гімназіях з ліберальною дирекцією щастило в окремих випадках порушувати додержання норми — для учнів у старших класах.

Тож і мусите тепер зрозуміти, чому Сюня Ліберман так налягав на навчання: був Сюня з незаможної єврейської родини, хоча батько його й мав «право жителя» — професією дантист, як тоді казали, а тепер кажемо — стоматолог.

І так само мусите зрозуміти, що всі учні-євреї гаряче сприйняли революцію. Міг тепер і Доктор Сюня спокійно прямувати до своєї мети — стати лікарем.

Та революція нелегко йшла вгору — були на її шляху й перепади, тимчасові поразки й відступи. В наших краях, як і вам відомо, влада мінялася раз у раз — то червоні, то білі, то петлюрівці, і ще три окупації: австро-німецька й на півдні англо-французька та румунсько-грецька. Отут і нашому Доктору Сюні не пощастило. Вступив він до медичного факультету, коли вперше ствердилася Радянська влада, але далі почалась «катавасія». За гетьманщини та петлюрівщини доводилося студентові Сюні переховуватись від погромів — і це переривало заняття на факультеті. А за денікінщини його просто виключили з університету. Білогварлійці були антисеміти не менші, як гетьманці чи петлюрівці, та й взагалі додержувались усіх традицій і норм ще царських часів. Правда, про око людське, вдавалися до камуфляжу: відчислення було виконане під приводом того, що, мовляв, у вищих школах бракує місць демобілізованим з армії

офіцерам, а Сюня ж в армії не був і «веру, царя и отечество» не захищав.

Обміркував тоді Сюня своє гірке становище, усвідомив, що лікарем не стане, а коли б і вдалося йому під якимось приводом повернутися на факультет, однаково по закінченні, міркував він, до лікарської справи його, мабуть, не допустять. Отож і зробив Сюня отой непевний крок: вихрестився. Тобто—прийняв православ'я.

І що б ви думали? Допомогло. Йому дозволено повернутись на факультет: вихрещення навіть використано з якоюсь пропагандистською, в інтересах білогвардійщини, метою. Отак Сюня й закінчив університет — вже, правда, за відновленої Радянської влади: білі, як знаєте, довго не вдержались.

Отож, став-таки Сюня лікарем — і в подальшому на його життєвому шляху ніхто йому ніяких перешкод не чинив: дістав він посаду в клініці, здобув широку лікарську практику, зміг віддатися й науковій роботі.

Я, правда, його не бачив років із тридцять або й більше. Зустрів його тільки минулого року, коли відомий доктор Ліберман уже вийшов на пенсію.

Зустрілись ми з ним, звичайно, як старі приятелі-однокашники, зайшли до ресторану й за вечерею, перехиливши по добрій чарці, розбалакалися.

І знаєте, яку мову повів до мене Доктор Сюня?

Він раптом запитав мене: а знаєш, чому я, ще в доброму здоров'ї, покинув практику і думаю вийти на пенсію?

— Не розумію тебе,— сказав я,— а чому?

Тут Сюня дещо розгубився, мабуть не добираючи зразу, як викласти свою думку, але швидко зібрався й заговорив:

— Розумієш,— сказав він,— ще тоді, коли ото був вихрестився, відчув я певну зміну в ставленні окремих



людей до себе: прояви симпатії якось зникали, взаємини наче охолоджувались, починала відчуватись навіть певна неприязнь — переважно від релігійних євреїв.

— Ну, що ж,— сказав я Сюні,— думаю, що ти надто болісно сприйняв тоді такі факти, якщо вони справді були, гіперболізував їх, а де в чому, може, й просто стлумачував помилково. І з такої причини виходити тобі тепер на пенсію, кинувши улюблену працю, зовсім нерозумно. Пробач, що я тобі так кажу. Вважаю, що тобі треба повернутися до своєї діяльності.

— Почекай,— відказав Сюня,— я ще не все тобі сказав. Справа, бачиш, далі обернулася ще гірше, ще дошкульніше ранила мене морально.

— Не розумію.

— Коли почалась ізраїльська агресія проти арабських країн, я, як багато наших радянських євреїв, та й взагалі всі радянські люди, виступив із гострим засудженням агресії та єврейського націоналізму, що пошивається в звичайнісінький фашизм,— виступав прилюдно і неодноразово. І розумієш, помітив поблажливу посмішку. І я цю посмішку зразу розгадав: вона адресована була до того, що я, мовляв, колись вихрестився...

— Ну, знаєш,— навіть обурився тоді я,— це вже ти надто покладаєшся на свої здібності фізіономіста...

— Нічого подібного,— відповів мені Сюня,— пролунало й кілька телефонних дзвоників, певна річ — анонімних. Дзвонили, як зрозумів я з розмови, люди релігійні, докоряли вихрестові. Розумієш, що за ідіотизм?

— Розумію,— погодився я з Сюнею.— Дуже негідні факти. Тим паче, що анонімні. І ти мусив на них не...

Але Сюня спинив мене:

— І сталося це в зв'язку з тим, що дехто з радянських євреїв попався на підступний гачок сіоністів і замірявся виїхати, а дехто й виїхав до Ізраїлю. Я тоді виступав із гострим засудженням таких ганебних фактів, із критикою сіоністських підступів та всієї політики ізраїльських керівників, неприхованої креа-тури імперіалізму. Ну, й взагалі, ти ж розумієш — як може виступити кожна чесна радянська людина, тим паче — євреї з походження.

— Дуже добре, — сказав я тоді Сюні, — тим паче не можу зрозуміти, чому ти зібрався покинути роботу!

— Постривай! — поквапився спинити мене Сюня. — І не поспішай з висновками. Я зовсім не збираюсь кидати наукову роботу. Покинути я вирішив тільки практику лікарську, яка забирає стільки часу й енергії. У нас зараз багато добрих лікарів — молоде покоління медиків входить у велику силу. Поступитися перед такою молоддю — ніяк не послабити фронт медичної допомоги населенню. А я, за теперішньої ідеологічної ситуації, що утворилася між різними соціальними групами євреїв, свою енергію краще використаю на полі громадської діяльності.

Я не зразу збагнув, що хотів цим сказати Сюня, й признався йому в цьому. Сюня взявся пояснювати, правда, — затинаючися, бо й сам ще не вмів точно сформулювати свої прагнення й рішення.

— Розумієш, — казав він, — отой дурний акт ви-хрещення був, звісно, проявом слабовілля заляканого й розгубленого хлопчака. Хіба ж маю я право бути й тепер такою квашею — по півстоліттю нашого нового, радянського життя? Не маю! Навпаки: мушу віддати життю все, що здобув досвідом. Ти пам'ятаєш, ще з гімназичних часів: я вмів добре говорити — промовець з мене був і тоді непоганий. Наукові праці вкла-

ли мені й перо в руку. Одне слово, вважаю своїм обов'язком промовляти — з трибуни чи через пресу — до тих, хто ще не вміє розібратися і в політичній ситуації, і кінець кінцем у своєму власному ідейному світі. Хіба я не маю рації? Ну, скажи мені ти! — аж вхопив мене за руку Сюня.



— Ну, скажіть тепер ви, — звернувся Він до Дівчини. — Як поцінюєте ви ідеї та поведінку Доктора Сюні?

Дівчина помовчала, зосереджена. Нарешті заговорила повільно, наче зважуючи кожне слово:

— Розумієте, — сказала Дівчина, — відразу я... як би це сказати: не повірила вашому колишньому першому учневі Сироті, пізніше директорові кафе чи ресторану...

— Тресту ресторанів та кафе.

— Байдуже — нехай і тресту. Так само відразу я не повірила й вашому докторові Сюні. Вихрестився! Дбав він тільки про себе і для себе, у власних інтересах. Бути, скажімо, атеїстом, звичайно, добре, але ще краще, незрівнянно важливіше — ширити атеїзм та антирелігійність. Точнісінько так само і в ідейній боротьбі, здається мені. Хіба ні?

Вона спинилась, зніяковівши за свою велемовність. Але зразу ж закінчила рішуче:

— Я вірю Доктору Сюні і директору Сироті. На мою думку, їх діями керували добрі почуття й поважні причини. Але кажіть же далі! Так цікаво! Тепер скажете про Сокирдона?

Він здивувався:

— Чому — про Сокирдона? І чому це вас так цікавить саме Сокирдон?

— Я ж казала: у нас півсела Сокирдони. Це зовсім близько від міста: кілометрів п'ять-шість...

— П'ять-шість? Що ви кажете! — Він був наче вражений.— Цікаво! То наш Сокирдон, мабуть-таки, з вашого села. Ми й прозивали його...

Дівчина перебила, бо ще не закінчила:

— І моє прізвище теж Сокирдон.

Тепер Він і справді був вражений:

— Що ви кажете! Отаке маєш...— Він хотів щось сказати, але зразу й передумав і лукаво додав: — Тоді вже дозвольте подратувати вашу цікавість. Та й домовилися ж ми, щоб я розповідав по порядку: хто за ким сидів. Отже, доведеться вам почекати: Сокирдон сидів аж у кінці цього ряду, на останній парті. А за Доктором Сюнею сидів Месаксуді-Шпак. Тож, якщо не набридло ще й хочете слухати далі, розповім вам зараз про Шпака. Прізвисько мав Месаксуді. Розповідати?!

— Кажіть же, будь ласка, кажіть!

### *МЕСАКСУДІ-ШПАК*

— Що за прізвисько? Зараз розповім. Власне, «Месаксуді» — то була така тютюнова фірма, за прізвищем її власника, грека-мільйонера Месаксуді. Абрам Шпак до нього ніякого відношення не мав. Його «відношення» до тютюнової фірми «Месаксуді» вичерпувалось тим, що пізніше, у старших класах, коли вже почав палити цигарки, то купував тютюн фірми «Месаксуді»: міцний, червонуватий на колір. Може, й «Месаксуді» почав курити не того, що був гурманом у доборі тютюну, а машинально — йдучи за своїм прізвисько, яке дістав випадково ще в молодших класах, до того, як почав палити.

І трапилося це на уроці географії. Покликав географ маленького ще тоді Абрашу до дошки відповідати. А відповідати треба було по «німій» карті, тобто без написів. Географ і питає Шпака: покажіть найбільшу ріку в Північній Америці. Показав. Як зветься?.. Шпак мовчить: забув чи й не знав... Ну? А з перших парт — Ліберман, Сирота, Брацлавський, Власюк — уже підказують, шепочуть: Міссісіпі... А Шпак — до парт далеко — не чує: розібрав тільки «Мі» чи «Ме» та й ляпнув: «Месаксуді...» Назва тютюнової фірми, бачте, була «на слуху». Регіт, звичайно, страшний зчинився... Сідайте, каже географ, то ви вже й цигарки палите? — додав. А в журналі проти прізвища Шпак отакенну «коляку», тобто одиницю, вималював.

От з того часу й пристало до Абраші прізвисько «Месаксуді».

А бідкався й переживав ту одиницю Абраша страшенно. Йому, бачте, діставати одиниці ніяк не можна було, адже він теж, як і Ліберман, був єврей, отже мав шануватися з оцінками — «балами», як тоді казали — і за предмети, і за поведінку, щоб «чисто», без перекзаменовок переходити з класу до класу і процентної норми не порушити. А першим учнем він не був, не був і другим — вчився посередньо.

Ну, якось йому далі пощастило: виправився з географії — бал у річній атестації дотягнув до трієчки.

А свою мрію Месаксуді-Шпак мав: прагнув вивчитись «на інженера». Тоді, в ті роки, якраз мода пішла на інженерію. Абраша Месаксуді вирішив стати й собі інженером. От тільки ніяк не міг точно визначити фах: в кожному класі спрямування змінювалося. То казав, що буде інженером-механіком, то інженером-технологом, то інженером-геологом, навіть інженером-меліоратором... Думаю, що він тоді й не розумів

сам, до чого прагне: аби бути інженером. А в старших класах і зовсім розгубився, бо, мабуть, відчув і справжнє покликання: потягло його до хімії.

Словом, коли дістав атестат зрілості, то подався до політехнічного інституту. Не знаю вже, за яким профілем закінчив він політехніку, бо багато років його не бачив та й від товаришів нічого про нього не чув. А зустрів його аж під час війни у Середній Азії: будував він, власне, переносив з окупованої України в середньоазіатські степи величезний завод, що мав робити на замовлення фронту. Був Абрам тоді у військовому мундирі, з відзнаками підполковника, а пізніше з погонами інженера-підполковника: неабиякий, як бачите, військовий спеціаліст.

Зустрілись ми випадково, балакали не довго, та встигли один одному коротко повідати про себе за минулі роки. Абрам, виявляється, пройшов досить складний життєвий шлях: у громадянську війну ще студентом пішов добровільно в Червону Армію, на фронт. Після громадянської закінчив навчання в Києві. Інженером був на освоєнні багатьох індустриальних будов у роки першої п'ятирічки. Потім став начальником цеху на одному з великих заводів. З цим-то заводом і евакуювався на Урал. Поставив там цей, колись його ж зусиллями монтований, а тепер демонтований завод, який у ті дні, коли ми зустрілися, вже видавав фронту бойову продукцію. І на лацкані ту-журки виблискував у нього орден.

— Ну,— кажу я йому тоді,— молодця ти, Абрам! І свого дійшов: мрія твоя зробитися інженером справдилась, і на благо народові добре працюєш. Честь і хвала тобі, Месаксуді!

— Та ні,— відповідає,— до честі й хвали далеко. Он поглянь,— і вказує на заводські будівлі, кудись угору, неначе на заводський димар: розмова наша

відбувалась у його ж кабінеті-загороджі в цеху.—  
Бачиш, курить?

— Бачу. На те й димар, щоб з нього курило. Значить, робота йде, працює-двигтить твій завод. Давай, брате, й ми закуримо. Ти тепер, коли цигарок «Месаксуді» нема, що палиш?

— Палю що трапиться. Постачають нам найчастіше «Катюшу»...— Були такі цигарки в час війни.— Та тільки курити-димити то вже нехай нам з тобою, куріям, залишається, а з заводського димаря курити димом не повинно.

— Що ти хочеш цим сказати?

— А хочу сказати, що диму не повинно бути.

— Як так?

— А отак. Я вже дійшов того, що певний відсоток димової маси вловлюю і повертаю на спалення. А взагалі, мрія моя зараз, знаєш, яка?

І почав Шпак викладати свою мрію. Мрія, як кажемо жартуючи,— на межі фантастики. Тільки ж на межі фантастики було то в ті далекі воєнні роки, а тепер для кожного в третьому класі школи вже відомо: диму з заводського димаря бути не повинно, і не тільки тому, що дим шкідливий і для здоров'я людини, і для рослинності та всякої животики, а ще й тому, що з того диму, вловлюючи його, сучасна хімія навчилася добувати десятки, а може, сотні — я не спеціаліст і точно не знаю — різних корисних інгредієнтів. Сьогодні ми це сприймаємо як звичайне, навіть не помічаємо цього, а тоді все це було ще, сказати б, у науковій перспективі. А для Абрама Шпака — його конкретною творчою мрією. Він мені тоді такого наговорив, що й повірити було важко. Хімічними формулами засипав і цілий інвентарний реєстр виробів із диму — в піднесених тонах, наче вірші читаючи,— виголосив: там і тканини, і пластики, і надтверді деталі

для машин, і агрокультурні добрива, і ще багато всякого. Сьогодні ми, справді, все це вже маємо, і я зовсім не певний, що авторство на котрийсь із цих виробів не належить саме Шпаку. Був він справжній поет свого фаху, одержимий вчений, сміливий експериментатор і пристрасний винахідник.

— Він має бути сьогодні? — жваво поцікавилася Дівчина.

— Ні, Шпак сьогодні не прибуде.

— Вам це відомо?

— Відомо. Він за кордоном.

Дівчина відсахнулася:

— Як? І він? Як Нестеренко?

Він не стримав посмішки.

— Ні! Що ви! За кордоном він буває часто. Радянський фахівець, інженер славен на весь світ. Був Шпак колись в Індії — на монтажі металургійного заводу. А далі в Африці: там багато чого доводилося монтувати. — Він засміявся. — Без диму! Месаксуді-Шпак з димом не буде.

Пересміявшись, Він нагадав:

— Пам'ятаєте, звідки його прізвисько пішло? Біля «німої» шкільної географічної карти. А тепер... нова для нього географія: Індія, Африка, — там на білих плямах він тепер наше з вами ім'я пише фабриками і заводами. «Німа» шкільна карта давно вже для нього стала промовистою, живою... І «черта оседлости» для нього — весь світ...

Тепер засміялась Дівчина:

— А Міссісіпі?

— Що — Міссісіпі?

— Йому б треба тепер побувати й на Міссісіпі — бодай на знак того, що це не Месаксуді...

— Ну, — докинув свого слівця в розмову і я, підтримуючи її жартівливий тон, — це залежатиме від



міждержавних договорів... на основі співіснування...

Але Він жартів не підтримував і повернувся до перерваної розповіді:

— Тепер бачите, які різні Доктор Сюня і Месаксуді-Шпак, дарма що сиділи поруч, вчилися за одною програмою, підказували один одному на уроках. А кінець кінцем в нашому радянському житті... в одному річищі.

— Але яка мінливість долі! — зауважила Дівчина.

Я докинув від себе:

— Вас вражає, як ви кажете, мінливість долі людей нашого покоління. Але, коли придивитесь вдумливо, то побачите, що ота «мінливість долі» явище взагалі зовсім не рідкісне. Звісно, в нашому поколінні така мінливість проявляла себе особливо: адже ми були покоління на зламі епох. На гострому зламі між двох абсолютно протилежних і антагоністичних епох.

Дівчина кивнула на знак згоди, але запитала:

— Хіба про епохи можна казати — антагоністичні? Це ж кажемо так про людей.

Він підтримав мене:

— І про явища також. А в людській долі інколи можна так говорити й про різні етапи в житті... От, коли вже охота слухати, розповім вам про сусіду Шпака по парті. До речі — того самого Панкратова, що надіслав телеграму.

Він кивнув на телеграфний бланк на столі перед ними.

Дівчина пожвавішала:

— Ах, це про того? Агроном Панкратов?

## ПОЕТ ПАНКРАТОВ

— Агроном.

Він засміявся:

— Отут ота химерна мінливість долі особливо себе й виявила. Ніхто ніколи б і не подумав, що з нього буде агроном. Ми прозивали його Поет.

— Він і насправді був поетом?

— Насправді.

Власне, хіба нам, гімназістам, судити — справжній чи не справжній він поет? Технікою примітивного віршування — щоб до рими і в точному ритмі — мусив володіти кожний, хто закінчував гімназію. Всі ті ямби, хореї та інші розміри ми вивчали за курсом словесності. Ви, звісно, цього не знаєте, та й я вже забув, бо ні разу за життя все це не стало мені до потреби. Але скільки молодечої енергії потратили ми на віршування, скільки пролили сліз, плутаючи в хащах формально-літературницької термінології, шукаючи, як визначити той чи інший ритм і відповісти бодай на трієчку. Разів зо два за учбовий рік наш словесник загадував писати класний твір на тему — ну, скажімо: весна, чи інші пори року, або якийсь душевний стан — радість, горе, пригнічення абощо. І класний твір треба було скласти віршем, яким завгодно розміром, але неодмінно «в рифму», двадцять рядків щонайменше за годину. Жодному з нас, — хто став потім лікарем, інженером, педагогом, адвокатом, — це ні разу не знадобилось у житті. Хіба що Панкратову...

Можливо, Панкратов був-таки справжній поет. По-перше, він писав вірші не тому, що програма вимагала опанувати технікою віршування, а тому, що йому самому кортіло виявити свій порив, свій душевний стан віршем. По-друге, виходило це в нього незрівнянно краще проти всіх нас, і досягав він цього легше.

Та й кінець кінцем тільки він один, навіть попереду наших претендентів на першого учня, найкраще розумівся на всіх тих амфібрахіях та анапестах. Панкратов навіть майстрував куплети-смішинки, епіграми на педагогів. За ті куплети та епіграми його й прозвано Поетом. У старших класах він уже «видавав» учнівський рукописний журнал, — звичайно, негласно, бо в ті часи це вважалося проявом крамоли. Цей журнал — з кострубатими віршиками, наївними оповіданнячками та претензійними зарозумілими статтями, писаними гімназистами з нашого або й інших класів, Панкратов правив, чистив та здебільшого й переписував на свій смак і неодмінно кожнісінький номер нашого журналу прикрашав власними віршами — значно кращими за все інше, що публікувалося в цьому журналі.

Певна річ, Панкратов і постраждав за своє «вільнодумство».

Хтось із педелів перехопив примірник нашого журналу, — а примірник взагалі був тільки один і передавався з рук до рук, — і дістав Панкратов зразу ж чотири години «без обіду». Ті чотири години «без обіду» були тільки першим кроком покарання, поки журнал не прочитали. А коли прочитали, то вчинився в гімназії страшний переполох: зміст журналу було визнано крамольним і — повірите? — навіть революційним... Ота «революційність» виявилася саме в уміщенні в журналі поеми Панкратова.

Поема та була, сказати б, злободенна: про гімназію та її вади. Висміювалося декого з педагогів, а всю систему тодішньої середньої освіти кваліфікувалося «жандармською».

Справа учня сьомого тоді класу Панкратова була поставлена на педагогічну раду, і думки педагогів поділилися: одні були за те, щоб Панкратова виклю-

чити з гімназії; інші пропонували, на перший раз, обмежитися річним балом за поведінку «3». А трійка за поведінку — то попередження, що коли щось буде не так, то автоматично вступає в дію рішення про виключення з гімназії, та ще й з «вовчим квитком», тобто — без права вступу до якоїсь іншої гімназії.

Що ж вчинив Панкратов?

Він не став чекати, що там вирішить педагогічна рада, котра пропозиція переважить, і... сам подав заяву про те, що гімназію залишає, просить лише дозволити йому скласти перехідні іспити до восьмого класу, щоб дістати в такий спосіб свідоцтво про закінчення семи класів гімназії.

От у цьому Панкратову й відмовлено: іди собі, мовляв, геть та й по всьому...

І пішов з гімназії Панкратов із свідоцтвом за шість класів.

Було це в роки війни, і Панкратов — куди йому було подітися? — подав документи до школи прапорщиків. Та до школи прапорщиків його не прийняли: не сповнилося ще сімнадцяти років. Тоді кинувся Панкратов просто до армії — подав документи на «вольноопределяющегося». Робив так зовсім не від того, що був залюблений у військову справу, — аж ніяк, був достоту людиною цивільних прагнень; і не того, що був перейнятий гарячими патріотичними настроями — теж ні: в попередніх номерах його підпільного журналу, котрі, на щастя, не потрапили до рук начальства, були вірші того ж таки Панкратова, безсумнівно антивоєнного змісту, що проклинали війну, правда, не з якихось виразних позицій, а просто по-пацифістському: проти кровопролиття, горя й біди.

До «вольноопределяючихся», дарма що сімнадцяти ще не добігло, Панкратова все ж таки прийняли.

З тим Панкратов і зник з нашого поля зору. Я його принаймні більше не бачив. Чув про нього тільки від товаришів, котрим траплялось з ним зустрітися.

Війну він пройшов до кінця, був двічі поранений і нагороджений георгіївським хрестом за особисту відвагу.

В революцію став членом солдатського комітету на фронті і відзначився в антивоєнних діях проти уряду Керенського, що вів війну «до переможного кінця». Тобто посів Панкратов більшовицькі позиції. Не знаю тільки, чи став він членом партії.

Але знаю, що вів він піший полк з фронту: послано було полк до Петрограда на допомогу генералу Юденичу. Але Панкратов із солдатським комітетом привів полк... на допомогу повсталому Петрограду — проти Юденича.

На тому, здається, військова «кар'єра» Панкратова й закінчилася, бо стало відомо, що по закінченні або, можливо, ще до закінчення громадянської війни він став студентом,— яким чином прийняли його до вищої школи із свідоцтвом за шість класів, не знаю. В якому вузі він вчився, мені теж відомо не було. Але якщо він зараз агроном, то, певно, закінчив агрономічний вуз. На подив! Бо в ті, зразу після громадянської війни, роки став відомий Панкратов саме як... поет: вірші його друкувалися по різних газетах, навіть по журналах. Я, признатися, сам їх не читав,— поезією ніколи не цікавився, але товариші казали, що вірші хороші й поет із Панкратова вийшов справжній...

Дуже, дуже було б цікаво почути від Панкратова, як же це все трапилось — як з героя війни та з поета він став... агрономом. На жаль, як знаємо, він зараз хворий і прибути не зможе.

...Він примовк і згодом висловив припущення:

— Думаю над тим, що затримало його назовсім агрономом на селі. Може, став він членом партії і був посланий на колективізацію в село або потрапив туди як «двадцятип'ятитисячник» — була така партійна мобілізація комуністів, послали їх керівниками колгоспів. Чимало з них там залишилося назовсім.

От тільки чи покинув писати вірші Панкратов і як сталося, що потрапив до вищої школи з свідоцтвом тільки за шість класів?

Я дозволив собі втрутитись і підкинув думку:

— А тут, мабуть, і зійшлися шляхи двох фаланг одного покоління? Тієї фаланги, що прийшла зі старої школи, з кіл дореволюційної інтелігенції, та тієї фаланги, яка могутньо хлюпнула з робітничих і трудових селянських кіл — через робітфаки. Вступити до вузу після громадянської війни він міг тільки через робітфак. Ну, певна ж річ: Панкратов, покінчивши воювати за владу Рад, здобував вищу освіту саме через підготовчий робітничий факультет!..

Він охоче підтримав мою думку:

— Ви знаєте, мене ваш здогад аж утішив. Адже Панкратов—поет Панкратов, агроном Панкратов, наш колега Панкратов — у своїй особі справді наче об'єднав ті обидві фаланги!.. Он як, виходить, відбувався складний — історичної ваги — соціальний процес перетворення життя: пореволюційне покоління робітничої та селянської молоді залучало в свої лави прихильних і активних вихідців із старих інтелігентних кіл — і вони однією хвилиною ввійшли в перше покоління радянської інтелігенції. Батько Панкратова був інженер, а мати закінчила інститут шляхетних дівчат, привілейовану середню дворянську школу. Отже, був Панкратов не пролетарського походження...



Дівчина раптом сказала:

— Що ж тут дивного? Хіба мало вихідців із привілейованих класів під час революції влилися в робітничо-селянські шари?

— Так,— погодився Він,— революційна хвиля надто могутня: вона захопила й потягла, ввїбрала в себе багатьох з інших соціальних верств.

— Не тільки захопила й потягла,— зауважив тепер я.— Хіба мало вихідців з інших класів брали участь у готуванні революції?

— А які ж вірші писав Панкратов? Про що? — запитала Дівчина.

Він не посміхнувся на це запитання, навпаки,— наче зажура перейняла його.

— Крім отих куплетів-смішинок, у наш журнал він писав ліричні, дуже зворушливі, ніжні й пристрасні вірші...

— Про кохання?

— Про кохання.

— Він був закоханий?.. Чи так, взагалі?

— Він був закоханий.

— В кого?

— В Ядзю.

— В оту панну Ядвігу?

— В панну Ядвігу.

— Цікаво...

Тепер не смуток, не зажура пойняли його, а наче зворушення — від милого спогаду. Перемовчавши, Він мовив:

— Ми всі були закохані в панну Ядвігу. Або, як я вже казав,— обожнювали її.

Кохання, обожнювання — це зразу зацікавило Дівчину.

— Всі? — запитала Вона.

— Ну, може, й не всі, але багато хто: Ядзя — то була наша мрія, або, як тоді казали, наш ідеал...— Він додав, наче виправдуючись: — Але то була зовсім платонічна закоханість. Без будь-яких домагань чи надій або як це сказати... А Панкратов — той кохав зовсім реально. І, здається, Ядзя... В кожному разі, вона приймала вірші, присвячені їй, а коли вони зустрічалися, то обоє червоніли й губилися...

Раптом йому спало на здогад:

— А може, то якраз любов до Ядзі й стала головною причиною, що він подався в агрономію? Адже Ядзя мріяла й готувалася стати біологом,— от він і схотів бути з коханою в одній професії...

— Розкажіть про панну Ядвігу! — якось притишено, наче ніяковіючи, попросила Дівчина.

### *ПАННА ЯДВІГА*

— Про Ядзю? Я вже казав, що панна Ядвіга працювала сидільницею — так прозивалися продавщиці в монопольках, тобто — в крамницях, що торгували тільки горілкою, на яку була тоді державна монополія.

І здобути місце сидільниці в монопольці — то була не проста справа: і платили краще, ніж деінде, і роки зараховувались, як на державній службі, з перспективою на пенсійне забезпечення. Сидільницями по монопольках ставали здебільшого вдови офіцерів, чиновників, священнослужителів, котрі, так би мовити, відслужили, як тоді казали, «вірою і правдою», але не дожили до пенсійного віку. Панна Ядвіга була дочкою офіцера, що загинув у Маньчжурії в Російсько-японську війну дев'ятого року, відзначившись



якимсь героїчним учинком при обороні Порт-Артура. Словом, коли в нашому місті треба було підібрати сидільницю, то панна Ядзя виявилася найкращою претенденткою.

Та недовго судилося їй працювати на цій прибутковій посаді. Адже з початком першої світової війни продаж спиртних напоїв було заборонено й монополювати закрито: спиртові запаси передано військовому відомству, на його, не знаю вже які саме, потреби — для госпіталів, чи що. І панна Ядвіга залишилася без роботи. А була ж в неї мати — старенька хвора жінка, і молодші братик та сестричка. Усіх треба було годувати й доглядати. Важко стало панні Ядвізі...

— Скільки їй було років?

— В шістнадцятому році було Ядзі вісімнадцять. Вона настійно шукала роботи, але хіба це таке просте діло — знайти в провінції роботу в час війни? Найкраще було — піти сестрою-жалібницею, так казали тоді на медичних сестер, бо, крім платні, зовсім, правда, невеличкої, діставали б ще й безкоштовне харчування при госпіталі. Та щоб стати на роботу оплачуваною, а не філантропічною сестрою, треба було закінчити фельдшерський учбовий заклад. На час війни, коли всі армійські школи робили прискорені випуски, навчальний курс був півроку. А що їсти ці півроку їй, матері й малюкам?

Ядзя таки записалася на курси, але, відбуваючи науку, підробляла чим могла: щось шила, переписувала якісь ноти для церковного хору чи ролі акторам у театрі, набивала цигарки. Тоді це було дуже поширено: готові цигарки коштували дорого, і курці воліли купувати тютюн та гільзи й набивати самим або замовляти отаким підробітникам та підробітницям.

Але вас, очевидно, цікавить, — чому ми всі були закохані у панну Ядвігу?

Насамперед треба сказати, що була вона красуня. Уявіть собі: струнка, осаниста, з павиною ходюю. Не скажу навіть зараз — висока чи невисока на зріст: так гармонійно збудована, що це якось і не примічалось. Волосся золоте: справді, проти сонця її волосся відсвічувало щирим золотом. Заплітала волосся вона в дві коси, і коси були довжелезні, аж за пояс. Коли Ядзя розмовляла з вами, вона поперемінно то одну, то другу коси перекидала наперед і торсала кінчики — така була в неї звичка. Потім відкидала косу назад рухом голови — і саме тоді волосся наче спалахувало золотим ореолом довкола її голівки. Чоло мала високе, широке, чисте. Очі — що то були за очі! Трохи волоока, з такими світлими, білими, без прожилок, білками, що аж не вірилось, що така білизна може бути. Колір очей визначити було важко — барви зіниць постійно мовби мінилися, залежно від настрою, чи що: то здавалося, що очі блакитні, то вони набирали смарагдового відтінку, то забарвлювалися зеленаво, а то, — коли Ядзя сердилась, — зіниці, їй-право, ставали майже чорні.

Тільки ж, повірте, не за саму чарівну зовнішність закохувались усі юнаки в Ядзю. Закохувались через її вдачу. Вдачі Ядзя була особливо чарівної: привітна, доброзичлива, людяна, товариська...

Ну, що кінець кінцем були ми, малюки, для панни Ядвіги? Та, зустрічаючи кожного з нас, вона аж розцвітала якось у прихильній усмішці, веселі вогники засвічувались в її очах, і Ядзя радісно казала:

— Ах ви, хлопчики мої, гімназистики! Як я за вами скучила!

І це не було просто так — аби щось сказати привітне: Ядзя справді любила нашу братву, гімназистів. Коли ми компанією вибиралися за місто, до лісу чи річки, Ядзя неодмінно йшла з нами; коли

в когось надходило якесь свято — іменини, день народження, — Ядзя охоче приймала запрошення й веселилася — співала, танцювала до упаду; або зважувалась разом із нами і на якусь витівку — зробити каверзу комусь із нелюбих педагогів, обдурити якимсь чином гімназичних педелів, вчинити обструкцію не-нависним нам жандармам чи поліцаям абощо.

Та знову ж не тільки за це — за красу та вдачу — кохали ми нашу Ядзю. За розум і талант обожнювали! Гімназії Ядзя не закінчила — пішла з останнього класу, бо якраз дістала оте місце сидільниці. Але знали ми, що нишком готується Ядзя скласти іспити екстерном при чоловічій гімназії, як ото Янка-машиніст, на атестат зрілості і податися на біологічний факультет, тоді він звався природознавчим. А взагалі знання Ядзя мала чималі. Якщо, скажімо, дехто з нас, Панкратов найперше, допомагав Ядзі опанувати латинську мову, складати яку треба було при іспитах на матуру, то коли в когось із нас не ладилось з математикою, Ядзя залюбки допомагала виплутатися із тих триклятих рівнянь з двома, трьома чи багатьма невідомими.

Та найдужче кохалася Ядзя в поезії. З цього, думаю, й почалася їхня приязнь із Панкратовим. Він приносив свої вірші, їй, Ядзі, присвячені, а вона йому декламувала щось із Пушкіна чи Лермонтова. Особливо любила Ядзя декламувати Пушкінове «Роняет лес багряный свой убор». Ми теж любили слухати в її читанні цей вірш. І не тому, що читання це іноді викликало в котрогось із нас сльозу, яку ми — молоді мужчини, — певна річ, ховали, а тому, що рій думок будила ця поезія і думки то всі були хороші, шляхетні, облагороджувальні, їй-право...

Та всього доброго про Ядзю не переповісти: гарна, чарівна й достойна дівчина була наша Ядзя.

Але горда, щоб ви знали, страшенно. Коли залишилася вона без роботи, ми, від нашої щирості й наївності, оголосили складчину: хто карбованець, хто й троячку від свого заробітку на репетиторстві. Назбирали щось понад сотню карбованців. Обрали, сказати б, делегацію і понесли гроші до Ядзі. Ох, і перепаало ж нам тоді! Такою лютою я ніколи Ядзю й не бачив. Нагримала на нас, обізвала «шмаркачами-благодійниками» і просто белбасами. Але гроші взяла, спитала, хто з нею піде,— пішли, певна річ, усі,— попрямувала до банку й внесла гроші на рахунок допомоги вдовам і сиротам солдатів, загиблих на війні... Отака була наша Ядзя. А між іншим, у той якраз день їсти в її хаті не було що: хворій матері нашвидкуруч зварила манну кашу, а братові й сестричці подала картоплю з огірками. Та й по всьому.

Обурювались ми тоді з вчинку панни Ядвіги, але й не могли не схилитися перед нею. Особливо тяжко переживав тоді Панкратов. Дуже він любив панну Ядвігу.

Розумієте, що таке юнацьке, високе, безоглядне, від усього серця, перше кохання?.. А втім, нащо це я вас питаю...

Розумієте, для нього більш нічого не існувало. За недбав навчання — книжки валилися йому з рук: тільки Ядзя йому в голові, тільки її світлий образ весь час, і вночі, і вдень, і вдома, і в класі на уроках,— перед очима... Одиниць нахапав надміру! Але довідалась про це Ядзя і страшенно обурилась; йому, до речі, й слова не сказала, тільки так наче згорда, зневажливо чи докірливо, на нього подивилася. І що б ви думали? Як ухопиться... той... Панкратов за книжки! За якийсь місяць надолужив усе прогаяне — педагоги дивувались, а там як почне хапати п'ятірки з усіх предметів! Мало в перші учні не вийшов. Он

як! Он що може зробити кохання до жінки, а надто — її зневага до коханого! Зате коли потім Ядзя на нього прихильно глянула, Панкратов аж засвітився весь. Зовсім іншою людиною став відтоді, вдумливий став, розважливий, зосереджений. Можливо, почав плекати мрію, як він колись... одружиться з Ядзею... Це — ще до того, як його вигнали з гімназії.

...Він несподівано урвав розповідь і якось потуманів чолом.

— Отака була наша Ядзя,— згодом майже прошепотів він і знову примовк у задумі.

\*

Мовчанка тривала якийсь час, нарешті Дівчина проказала:

— Т-так, бачу,— дуже ви кохали панну Ядвігу...

— Панкратов, хочете сказати?

— І Панкратов, очевидно, — ухильно відказала Дівчина.

Він мовчав.

Тепер ініціативу в розмові перейняла на себе Дівчина. Вона остаточно оговталась у своєму стані співрозмовниці з незнайомими людьми, ще й — офіціантки перед відвідувачем, взагалі посміливішала.

— Та й не дивно,— сказала вона.— Як же в таку дівчину не закохатись? Ви так намалювали її образ. Аж заздро: коли б і собі такою бути!.. І про кохання ви так гарно сказали. Це добре, коли про кохання кажуть по-доброму... А що ж було далі з Ядвігою?

— От саме про це мені й кортіло дізнатися. Адже...—Він урвав, наче хотів щось сказати, та вчасно похопився.— По-всякому ж могло статися...— Справді,— з надією поглянув він на Дівчину.— Ви нічого про неї не чули?

— Ну, що ви? — Дівчина стонула плечем. — Ви забуваєте, що минуло півстоліття. А питаєте так, як питали б про... якусь дівчину мого віку.

Він спробував пояснити:

— Розумієте, буває, що відчуження відстані в часі зникає. При спогаді. Особливо, коли...

— Коли кохання?

Він не відповів.

— А коли ви востаннє бачили Ядвігу?

— Тоді ж таки, скоро після того, як закінчив гімназію і виїхав звідси. А років за п'ять, коли трапилося приїхати, тоді... тоді вже Ядзі тут не було.

— А... Панкратов не міг би вам сказати? Може, вони... разом?..

— Я ж не бачив і Панкратова з тих часів. Не знав навіть, де він і чи живий. Аж ось — оця телеграма... Ні, були б вони разом, — два підписи стояли б... — Він гірко посміхнувся: — Отак чи не завжди закінчується з юнацьким коханням. Так і в Панкратова й Личаківського.

— А хто це Личаківський?

— Теж наш товариш. Сидів якраз позаду Панкратова. І теж у Ядзю пристрасно закоханий. А Панкратов, коли йому здавалося, що Ядзя віддає перевагу Личаківському, навіть замірявся вкоротити собі віку...

— Як — кінчав самогубством? Панкратов?

— Так. Стріляв собі в груди. Порятували, на щастя, нашого поета.

— А чому він стрілявся? — зацікавилась, навіть якось сполошилась Дівчина.

— Та... — Йому явно не хотілось про це говорити. — Хрестовоздвиженський, він позаду Панкратова, поряд зі мною сидів, плітку про Ядзю пустив, гидку плітку. Ну й... — Він знову урвав. — Краще я вам зразу розповім про Хрестовоздвиженського.

## АЛЬОША-ША ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ

— Прізвище мав Хрестовоздвиженський, а прізвисько — Альоша-ша. Ідіотське прізвисько, зараз скажу про його походження.

Була тоді в Одесі така собі низькопробна вулична пісенька «Альоша-ша», співали її третьорядні куплетисти на смак люмпенів та апашів, яких прозивано в Одесі «альошами». І наш Хрестовоздвиженський теж вічно її наспівував або насвистував собі під ніс. Навіть під час уроків. Так от за оте постійне буркотіння куплетів «Альоша-ша» нашого Хрестовоздвиженського так і прозвано.

Певна річ, що з такого, так би мовити, «репертуару» можна судити й про смаки та й весь внутрішній світ виконавця.

Щоб коротко схарактеризувати — а на докладність він і не заслуговує — загальний культурний рівень цього «представника нашого покоління», абітурієнта гімназії Хрестовоздвиженського, досить сказати, що цей «інтелектуал», — якого примушували вивчати історію давніх, середніх і нових віків, теорію словесності та філософську пропедевтику, викликали до дошки, щоб вичисляти різні тангенси й котангенси сферичних тіл, або питали про біном Ньютона тощо, — не завдавав собі особливого труда розбиратися в значенні окремих слів. Синоніми, скажімо, для нього не існували, як, проте, й омоніми. На слова «бідон», «бетон», «батон» та «бутон» в абітурієнта Хрестовоздвиженського існував лише один термін, правда, новий, його власний словотвір: «бедон». А скажімо, слово «символ» означало з його вуст все що завгодно: він уживав його замість поняття «асоціація», «сигнал», «знак», «вимпел» абощо, а також і для означення всякого абстрактного поняття: все це був для нього «символ».

Треба до цього додати, що був з Хрестовоздвиженського страшений ламака: то він приспівував, то він пританцьовував, то говорив якимсь «воляпюком», калічачи слова, або починав по-дитячому сюсюкати. Про себе він завжди казав у третій особі, до того ж зовсім ігноруючи власне ім'я та цілком прийнявши прізвисько. Наприклад, замість сказати: «я не вивчив сьогодні уроку», — він гундосив: «Альоша-ша сьогодні не професор». Або, канючивши закурити, шепелявив плаксиво: «Дай Альоші бичка». Ну й таке інше, хай йому грець.

Власних підручників Альоша-ша не мав: батьки йому восени купували, але він негайно реалізовував їх за півціни на базарі, бо потребував «монєти», як він казав, — на куриво, більярд, горілку або «марафет», тобто кокаїн, який тоді модно було нюхати. Не заводив він і власних зошитів — для творів із словесності чи математичних завдань. Бувало, що дехто з учнів, хто не міг розв'язати задачі, навіть просив Альошу-ша: вкрадь, будь ласка, в учителя мого зошита, бо буде мені «коляка», я тобі пачку «Сальве» за це презентую, «Сальве» — то були такі цигарки. Хрестовоздвиженський поблажливо казав: «Шлюс! Матиму що запалити! Я людина гурманна», — він умисне плутав слова «гуманний» та «гурман».

Альоша-ша любив козиряти іноземними словами, вважаючи це свідченням інтелігентності. Це — також риса до його життєпису. На життєпис він казав по-латинському замість «куррікулюм віте» — «кукурікулюм біте». Взагалі ж з інших мов він запам'ятовував тільки ті слова, котрі по-російському звучали непристойно. А втім, що довго казати, — у «кукурікулюм біте» Хрестовоздвиженського варті уваги хіба що два епізоди: як його били під шинелею та як він став анархістом.



Ви про анархізм знаєте хіба що з історії революційних рухів: анархо-синдикалізм — реакційна, ворожа комуністичній ідеології дрібнобуржуазна політична течія, що категорично заперечує взагалі будь-яку владу — буржуазну, капіталістичну чи демократичну, соціалістичну.

В теорії це звучить зовні досить солідно й відбиває прагнення дрібного власника. А в тогочасній практиці то була або куркульська стихія — махновщина, або просто гуртування різноманітної аморальної босячнї — хуліганство та бандитизм.

Не подумайте тільки, що та босячня походила виключно з декласованих елементів. Приставали до неї й «ідейні» анархісти або одинаки з різних кіл психічно чи морально ущербленої інтелігенції, всякі «нитики» чи, навпаки, одчайдушники або одержимі якоюсь манією. І страшенно полюбляли вони величатися своєю зовнішністю, — це звалось в них «давати ляща» громадській опінії. Так наш Хрестовоздвиженський, коли став анархістом, хизувався в блакитних студентських штанях на, офіцерської моди, штрипках — подібно, як тепер полюбляють носити ковбойські джинси; на плечах мав дамську кофтинку з горжеткою; на голові — смугасту каскетку жокея. Біля стегна в нього, як і належить справжньому анархісту, теліпалось величезне дерев'яне ложе-кобура для маузера, але всередині кобури пістолета не було — Альоша-ша носив там різний потріб-непотріб: запальничку, шабатурку з марафетом, чорні окуляри — для маскування, та чорну маску — на випадок «наглої експропріації». Пістолет для більшої імпозантності він засував за пасок — на видноті; туди ж — за пасок з грузинською срібною чеканкою — він застромляв і дві гранати з дерев'яними ручками. Тільки ж замість динамітної начинки в одній гранаті

була махорка — для друзів, у другій — «льогкий тютюн» для себе.

Зброї Альоша-ша взагалі боявся: «Ану їх, усі ці пушки та бабушки,— казав на пістолет і гранати Альоша-ша,— ще стрелить котресь самодержавно і дасть Альоші боби!»

Але, вибачайте, все то було пізніше, по закінченні гімназії: під революційну «заваруху», як казав Альоша-ша, він таки вихитрився одержати атестат зрілості, настрахавши педагогів, що коли не дадуть матуру, то він кине в учительську гранату Новицького — крупнокаліберну, якою підривали панцирники. А в гімназії... в гімназії він прославився тим, що його били під шинелею.

«Бити під шинелею» — то була найтяжча кара, до якої гімназисти вдавалися зовсім рідко: за найтяжчий злочин супроти гімназичного братерства. І виконувано цей акт тільки з одностайної ухвали цілого класу.

Ну, розумієте, що раз «під шинелею», то значить — невідомо, хто б'є. А коли так, то биття було не на жарт, безжалісне й жорстоке. Заборонялося тільки тицяти в пах, пацати ногами й затискати в кулаку якусь металеву річ.

Отож набили Альошу-ша так, що мусив відлежуватись цілий місяць. А синцями похвалявся ще добрих півроку.

За що, питаєте, били?

За панну Ядвігу. Цей тип дозволив собі сказати про нашу дівчину непристойність, зробив брудний натяк, що чорнив її чесноту. Обурились тоді всі страшенно — навіть Бялостоцький та Ліберман, найбільші тишки поміж нас.

Наука з того прочухана, треба сказати, була ефективна. Коли, сяк-так очунявши за місяць, Хрестовоз-

движенський знову з'явився в класі, то став перед усіма, низько вклонився й сказав:

— Хлопці, Альоша-ша каже вам гран мерсі за те, що зуби йому залишили, а то б хлебтати йому ціле життя кандьор на закуску. Гіп-гіп ура! Дай, хто має, Альоші бичка, і амба!

Питаєте, що з ним сталося? Хто його знає. Самому цікаво. Зустрічав його кілька років тому: їздив шофером на машині швидкої допомоги. По тих роках відбув належне йому за бандитизм під прапором «мать-анархія» — там і здобув кваліфікацію шофера.

І знаєте, про кого він мене при зустрічі запитав? Про панну Ядвігу. Питає: А що з панною Ядвігою, не знаєш? От чарівна дівчина була: щоб я так жив, просто діва Марія! Дуже хотілося б знати її куррікулюм віте...

Нарешті-таки вимовив іншомовне слово без ламання!..



— Ну,—мовила Дівчина,—я б не сказала, що цей покруч репрезентує ваше покоління... От ви стільки розповіли, та й читати доводилось по різних книжках, що за ваших часів, за тих найтрудніших для вияву особистості царських часів, ваше покоління все ж таки спромогалось брати сяку чи таку участь у громадському житті, взагалі виявляти свої позиції.

— Тільки,—перебив Він,—не перебільшуйте! Було таке далеко не з усіма.

— Звичайно,—погодились Дівчина.—Я не маю на увазі цього Хрестовоздвиженського або Нестеренка, а Попеля й поготів. Але, скажімо, Панкратов, Семидруг, Власюк, Кукуришин та ще інші, а їх

більшість, були в свої юнацькі роки... просто спрагли громадянського життя.

— Це так...

Дівчина посміхнулася сором'язливо:

— Ви не гніваєтесь, що я так високопарно висловлююсь? — Вона раптом розсердилася. — І зовсім це не високопарно! А просто... Ви не дивіться, що я офіціантка. Я ж маю середню освіту. І комсомолка до того ж, секретар нашої комсомольської організації...

— Ну, що ви! — засоромився тепер Він. — Хіба я дав вам підставу так подумати?

Та Дівчина вже заспокоїлась і заговорила без афектації:

— Якась самоорганізація між вас все-таки існувала, незважаючи ні на що? На всі утиски режиму?

Він стенив плечем:

— Ну, коли так подумати, то... Хоч би той же наш журнал, який «видавав» Панкратов. У ньому участь брали учні не тільки нашого, але й старшого та молодшого класів.

— Були якісь гуртки?

Я докинув свого слова, а Він притакував моїй мові:

— Всякі гуртки в наш час були категорично заборонені: то вважалось крамолою. Пізніше, в час війни, коли старші класи поставили під гвинтівку для допризовної військової підготовки, то в нашій гімназії багато — з добровільного зголошення — виїздили групами на села для допомоги в збиранні врожаю вдовам загиблих та родинам запасних, покликаних на фронт... Ну й ставили ми п'єси, влаштовували спектаклі для поранених по госпіталях. Утворився й хор: офіційно — церковний хор, навіть з дівочими голосами, для відспівування відправ у суботу й неділю в гімназичній церкві. Цей хор розучував і різні патріо-

тичні пісні й виступав перед пораненими по госпіталях чи перед маршовиками на етапних пунктах.

— А у нас,— пригадав Він,— виникло щось подібне й до літературного гуртка: не для писання власних творів, а для кращого ознайомлення з класичною літературою: читали Тургенєва чи Гончарова, виступали з рефератами на різні літературні теми...

— От бачите, от бачите! — навіть зраділа Дівчина, бо це був аргумент до її твердження.— І ви завжди точно йшли за вказівками й вимогами вчителів?

Він засміявся:

— Як коли. В легальній, сказати б, частині. А там далі наш хор, скажімо, почав співати й українських пісень,— відразу тільки народні пісні, а згодом і на слова Шевченка. А в літературному гуртку, коли керівник-учитель відходив, читали ми й тогочасну модерністську поезію. Розумієте, за тих обставин ця модерністська поезія відігравала певну антитрадиційну роль. А там з-під поли прийшла до нас і українська література. Заборонений плід особливо солодкий!

— З того читання українських книжок,— докинув я,— у нас утворився, власне, відразу неначе підпільний, а з революцією відкритий, український гурток. Теж був хор, спектаклі, навіть організували невеличку бібліотечку. І на нашу, учнівську, вимогу запровадили навіть викладання історії України...

— От бачите, от бачите! — знову зраділа Дівчина.— І все те з власної охоти, без спонукання. Оце ж і є громадянська активність.

— Тут багато залежало і від учителів,— заперечив Він.— Загальновідомо: якщо педагог добрий, то не тільки доможеться знання предмета та відмінних оцінок в учнів, але й заохотить їх до поширення знань поза програмою — до збагачення свого світогляду.

— О, так! — зразу згодилася Дівчина й сказала захоплено: — У нас математику й фізику викладав зовсім молодий учитель, але якщо хтось і зацікавив нас поезією, так це саме він. Він чудово читав вірші і знав їх безліч — і сучасних поетів, і класиків. Ми навіть дивувалися, чому він викладає не літературу, а математику й фізику. Хоча, — поквапливо додала вона, — він дуже добре знав і свій предмет, і теж умів заохотити до фізики навіть зовсім відсталих і байдужих. Тут він теж був... — Вона трохи зніяковіла, як щоразу, коли вважала своє висловлення високопарним, — теж був поетом у своїй справі.

Він охоче підтримав Дівчину:

— У нас, знаєте, теж був — тільки не фізик, що захоплювався поезією, а навпаки — викладач літератури й мови, закоханий водночас у біологію та хімію, і багато кого заохотив до цих дисциплін.

Я теж підтримав розмову.

— В нашій гімназії, вже коли ми були в старших класах, також з'явився запальний молодий учитель, словесник, як тоді казали, тобто викладач літератури. Він заохотив нас до читання ген далеко поза шкільною програмою, теж утворив щось на зразок позагімназичного літературного гуртка... Правда, — додав я з гіркою посмішкою, — прибув до нас, коли ми були вже в останньому класі, ще один педагог, латиніст, теж з молодих; так той «поширював» нашу обізнаність у житті в інших сферах: грав з нами в «очко», пив самогон...

Він сказав:

— Педагог! Як це багато важить не лише для здобуття знань, а взагалі для формування людини! Звичайно, і родина, і коло, в якому обертається кожний юнак чи юнка, або, як кажемо тепер, «і вулиця», — все це цілокупно має першорядне значення у

формуванні людини. Але педагог — найперша особа в тому першому ряді! І скільком педагогам ми, навіть тепер, на схилі віку, низько вклоняємося за їх великий труд і талант людинолюбців. Правда,— додав Він невесело,— за наших часів таких педагогів було не густо. Особливо в провінції.

Я теж сказав:

— Побоююсь, що нашій провінціальнойній гімназії особливо не пощастило. Було двоє-троє педагогів, усією душею відданих своїй справі, а решта...— Гіркі спогади наплинули на мене.— От ви розповідаєте,— звернувся я до нього,— про наших колег: поміж них були хороші, але чимало й покручів. Отак і в нашій гімназії. Та, їй-право, чималою мірою за тих покручів відповідають і педагоги. Нашій гімназії, справді, не щастило з педагогами: якщо вони й знали, скажімо, свій предмет, переважно в межах, визначених курсом, то загалом, як вихователі молодого покоління, вони стояли нижче всякої критики. Як же прагнути, щоб з-під їхніх рук виходили і освічені, і в громадському житті активні люди?

— Чому ви так різко говорите про ваших учителів? — запитала Дівчина.— Невже вони й справді були такі вже погані?

Я знизав плечима:

— Коли хочете, я можу розповісти про декого з них.

— Звичайно! — зразу відгукнулася Дівчина. Вона була до всього напрочуд цікава.— Розповідайте, розповідайте! А ви казали, що нічого з тих часів пригадати не можете!

— Цікаво! — відгукнувся й Він.— Тепер уже я порівнюватиму ваших педагогів до наших.

— Тоді слухайте.

## ПЕДАГОГИ

— Про всіх, певна річ, не розповім, та й нема в цьому потреби. Розповім про... найбільш виразних та характерних.

Почнімо з директора. Не знаю, який він удома до своїх дітей, але до нас, гімназистів, це був просто звірюка. Від гімназистів він вимагав не тільки дисципліни, а якоїсь рабської покори. Ходити по вулицях нам, гімназістам, взимку дозволялося тільки до сьомої години, — так записано було в правилах поведінки. Тож уявіть собі, директорові не було, мабуть, більшої втіхи, як самому тупцювати з вулиці до вулиці й ловити гімназистів, аби завтра засадити «без обіду» або й вигнати з гімназії.

Чи знаю його долю? Знаю. Був він світоглядом гарячий монархіст. Коли цар Микола переїздив нашим містом і нас, гімназистів, вишикували на пероні вокзалу, щоб горлали «ура» й підкидали шапки вгору, директор наш ридма ридав, «лицезріючи обожнюваного монарха». В сімнадцятому році Лютнева революція та повалення монархії поклали його в ліжку, а там, після Жовтневої революції, він і помер.

Виховати з нас, молодиків, міг він хіба що муштрованих, вірнопідданих служителів «вере и царю».

Інспектор. Інспектором був у нас словесник і, правду сказати, зовсім непоганий знавець свого предмета — принаймні в межах гімназичного курсу. До того ж знав старі мови — церковнослов'янську, латину й грецьку. Був він «активним і в громадському житті»: до святкування трьохсотліття династії царів Романових він випустив патріотично-монархічну брошуру, що так і звалася «Трехсотлетие дома Романовых». Цю брошурку вручали кожному гімназис-



тові нашої гімназії як подарунок до царського тезоіменитства.

— О! — відгукнувся й Він. — У нас теж її поширювали. Так це скомпонував ваш інспектор?

— Він. А оскільки був він сатрап нічим не гірший проти небіжчика директора, навіть прізвиськом мав Жандарм, то за цю брошуру та нелюдське поводження з гімназистами ми, гімназисти, його з нашої гімназії й вигнали. Був то, сказати б, наш перший революційний акт.

— Хіба таке було можливе — учням прогнати вчителя? — здивувалася Дівчина.

— О, в ті перші по революції дні все було можливе: ніяких нових законоположень ще не було. Так і казали тоді: за законами революційної совісті...

Знаю і дальшу його життєву путь. За якийсь рік — гетьманщина тоді була на Україні — раптом виник наш колишній інспектор на високому посту: став ученим секретарем тодішнього, за гетьмана, міністра освіти. І всі накази та різні там циркуляри по школах чи гімназіях йшли тепер за підписом нашого колишнього інспектора. Тремтіли ми тоді дуже: чекали, що він розправиться з нами за його ганебне вигнання. На наше щастя, гетьманщині невдовзі прийшов край, міністр накивав п'ятами, а наш інспектор покрутився в нових міністерствах петлюрівської Директорії, мабуть, там не припав до смаку, і виїхав до Польщі. Власне, в свої рідні місця на Волинь, яку на той час загарбала білопанська Польща. В Луцьку він став директором польської гімназії.

— От тобі й на! — здивувалась Дівчина. — Інспектор російської гімназії, секретар українського націоналістичного міністерства, а тепер — гімназія польська!

— Постривайте, це ще не кінець його біографії! Коли гітлерівці напали на нашу країну і почалася

війна, раптом виявилось, що наш «герой» діяв у підпільній організації націоналістів. Гітлерівці, як відомо, потурали українським націоналістам, і він виринув із невідомості кудись угору, але чимось проштрафився і потрапив до гітлерівського концентраційного табору, вийшов звідти як «жертва» фашизму...

— Цікаво! — мовила вона. — Ну й що далі?

— Останні відомості, які я мав після війни про нього, були скупі, але промовисті: подвизався біля церковних справ—став діячем якоїсь релігійної секти.

В цей час годинник на стіні вдарив шість разів. Дівчина підхопилась: мені здалося, що їй уже набридло слухати наші розповіді. Та вона сказала:

— Зараз надійде мені зміна, а ось і люди до вечері підійдуть. Дивіться! — вказала вона на годинник.— Ми пробалакали три години. А про Сокирдона,— звернулась вона до нього,— ви мені так і не розповіли.

— Саме до нього й підійшла черга: він позаду Хрестовоздвиженського сидів.

Дівчина знову сіла.

— То розкажіть, розкажіть! — нетерпляче попросила вона.

— Ми прозивали його Шостий Кілометр.

— Як, як?

— Сокирдон — Шостий Кілометр.

— Дивно!

— Нічого дивного. І це тільки підтверджує, що він таки з вашого села: адже ви сказали, що до вашого села п'ять чи шість кілометрів і мало не півсела у вас мають прізвище Сокирдон...

— Звичайно.

— Ну от. Тож послухайте й про вашого односельця...

## СОКИРДОН — ШОСТИЙ КІЛОМЕТР

— Сокирдон...

Він лагідно, навіть ніжно посміхнувся:

— Сокирдон відзначався, власне, двома пристрас-  
тями.

Сам селяк не з заможних, скільки я його пам'ятаю з наймолодших класів, прагнув робити коло землі, як і його батьки. Тільки ж — якраз не так, як його темні батьки — з серпом та однолемішним плугом, а на найвищому рівні тогочасної сільськогосподарської науки й техніки. Він уявляв собі хліборобство неодмінно раціонально організоване й максимально машинізоване. Сокирдон збирався запровадити прогресивні сівозміни, сіяти не з козуба, а машиною-багаторядкою і збирати жнивваркою. І щоб тут же поруч, на току, гув паровик — тоді про електрику на селі не чули, а теперішній трактор і взагалі ніде в світі сконструйований ще не був. Одне слово, жив Сокирдон заповітною мрією — вивчитись на агронома і на лекціях у класі раз у раз мав догани та кари за те, що замість дивитись у належний підручник, тихцем, з-під парти, читав собі який-небудь сільськогосподарський журнал із статтями та ілюстраціями, як хазяїнують на землі по закордонах.

Чули б ви, як він умів говорити про звичайне пшеничне поле! Лан пшениці — то взагалі був у нього неначе мірило краси. Коли він розповідав, як то половіють жита, сріблястими хвилями наче біжачи до обрію за подувом вітру, то, їй-право, здавалося, що чуєш навіть тихий бринливий шелест дорідного колосся. А коли казав, як іскриться мірадами діамантів пшеничний лан, якщо вийти проти сходу сонця росяного світанку, то, слухаючи його, мимоволі хотілось заплющитися, бо наче відчувалося, що той

блиск аж коле очі. Був він поет хліборобства, хоча жодного вірша за своє життя не написав і взагалі до поезії ставився зневажливо: мовляв, марнування часу та й годі...

Друга пристрасть Сокирдона аж нічого спільного з сільським господарством не мала: він прагнув максимального осучаснення геть у всьому.

Скажімо, наша країна жила в ті часи за так званим «старим календарем». Сокирдон це категорично засуджував, бо ж цілий світ жив за іншим календарем, що проти старого йшов попереду на тринадцять діб. От і Сокирдон числив час тільки за новим календарем: скажімо, початок нового навчального року — не п'ятнадцятого серпня, а в цей же таки день, тільки ж число Сокирдон називав двадцять восьме.

Ну, певна річ, і вага для нього вимірювалася на кілограми та центнери, а не на фунти та пуди — як тоді велося. Рівно ж і відстань: не версти по-тодішньому, а неодмінно кілометри.

Звідси, власне, пішло й його прізвисько Шостий Кілометр.

Річ у тому, що проживав Сокирдон у батьків на селі, а не в місті: стягтися на платню за комірне десь на міській учнівській квартирі батьки його не були спроможні. Та й не вважали це за потрібне. Адже село, де жили Сокирдони, — ваше село, — посміхнувся Він до Дівчини, — якихось шість верст чи біля того. За лічбою ж самого Сокирдона, це п'ять кілометрів — на шостому. Так і казав Сокирдон, коли його хтось питав, де він мешкає: на шостому кілометрі. От і дістав таке прізвисько: Сокирдон — Шостий Кілометр.

Тож оті п'ять кілометрів мусив Сокирдон одміряти щодня аж двічі — до гімназії на дев'яту годину та додому після п'яти уроків. Вранці, поспішаючи —

вже впоравшись по хазяйству, бо мусив допомогти батькам,— Сокирдон ці п'ять кілометрів біг: спеціально для того опанувавши ритмом та іншими правилами спортивного марафону.

Отож, чи з такого спортивного гарту, чи зроду такий, був Сокирдон—Шостий Кілометр хлопець напрочуд кремезний: широкі плечі, широченні груди, а кулаки такі, що не було, мабуть, поміж гімназистів, навіть старших віком, жодного, який би наважився стати проти Сокирдона на бійку.

Та саме пристрасті й повели далі Сокирдона в його житті. Ще не повіяло в наших краях революцією—grimіла тоді перша світова війна, а Сокирдон уже бубонів щось про те, що в панів-нероб треба землю відібрати й віддати її тому, хто до землі рук докладає. Як Лютнева революція сталася—ми докінчували тоді сьомий клас, переходили до останнього, восьмого,— Сокирдон зразу й оголосив себе революціонером; на всіх маніфестаціях та демонстраціях неодмінно викликався на прапороносця — і йшов попереду з червоним прапором. На мітингах він теж слово забирав,— дарма що всі ми, молодики, соромилися говорити перед народом з трибуни: незвично то було в ті часи. А Сокирдон нічого — забирав слово і говорив.

Говорив він, звичайно, про землю та хліборобство. І, повірте, в нього тоді вже й своя, сказати б, «програма» склалася: вимагаючи забрати землю від панів, він закликав не різати її на клаптики, не ділити подушню чи будь-яким іншим способом, а отак великим клином передати хліборобській громаді. Бо,—доводив Сокирдон,— на малому клаптику від серпа й плуга не втечеш, а земля дасть справжній ефект від обробітку машинами, що можливо здійснити тільки на великих просторах — отак, як по панських займанщинах.

Тільки ж до здійснення своїх мрій Сокирдон не дійшов — ані в загальному щодо поділу землі, ані у власному жаданні вивчитися на агронома: громадянська війна поглинула його.

Коли сталася Жовтнева революція, Сокирдон за тим же Семидругом подався в Червону гвардію. Записався він у батальйон зв'язківців. Розумієте, здалося йому, що оте його вміння бігати далеко й швидко — якість дуже потрібна для бійця-зв'язківця: виконати в час бою якесь невідкладне доручення — алюр три хреста! Наївний, звісно, був хлопець і справу військового зв'язку уявляв собі зовсім примітивно. Його, певна річ, зразу й посадили до телефонного апарата: десь там бій кипить, а ти сиди біля апарата, накручуй коробочку й гукай: «Алло, алло, «Чайка» слухає». — «Чайкою» звався командний пункт червоногвардійського загону.

Ну, не витримав Сокирдон: коли якийсь боєць, важко поранений, упав недалечко від КП, Сокирдон покинув свій апарат, захопив гвинтівку пораненого й пішов у бій.

Куля влучила йому в скроню.

І сталося це якраз побіля рідного всіх Сокирдонів села — на шостому кілометрі від міста...

Він урвав мову й нахилився до Дівчини:

— Ой, що з вами? Ви плачете?..

\*

Дівчина плакала.

Тихі сльози стікали по її лицях. Вона поспішала перехопити їх і стерти.

— Пробачте, — прошепотіла вона.

— Я вас розстроїв! — розгубився Він. — Стільки прикрого вам наговорив, стільки розповів гірких

історій, а ще про вашого однофамільця, з вашого села...

— Це мій дядько,— схлипнено передихнувши, мовила Дівчина.— Дядько Михайло. Найстарший брат мого батька.— Вона зніяковіла.— Звичайно, це недобре, що про інших, котрі загинули, слухала спокійно, а коли зайшло про загибель родича... Але ж ви розумієте...

— Ми розуміємо,— в одне слово сказали і Він і я.

— Заспокойтеся,— додав Він. І теж зніяковів.— Не тому, що, мовляв, все це давнина, а тому, що... ну, ви мусите зрозуміти: гарно, власне, хочу сказати — героїчно загинув ваш дядько. Маєте право гордитися ним.

Дівчина вже заспокоїлась:

— А й справді... І така вдячна вам! Ми всі, Сокирдони, радітимемо і вдячні вам. Адже що ми знали про дядька Михайла? Що вчився в гімназії і загинув при початку революції. А як загинув? Чого? За що й за кого? І взагалі — який був вдачею? Тепер знаємо: розумний, мрійливий, гарячий. І загинув не по-дурному, а знав, за що — за революцію. Спасибі вам!

Вона поклала свою долоню зверху на його руку на столі і потисла її.

— Ну, що ви! Такий збіг... що це ваш дядько. Хоча нічого дивного, раз ви з тих же місць, де вчилися ми. Тільки ж такі віддалені покоління — наше і ваше...

Вона скинула на нього очима — широко розтуленими, наче осяйними:

— Ви так думаєте? А от у мене з'явилося зовсім інакше почуття...— Вона зам'ялася, не добираючи слова,— наближення, чи що. Розумієте, це справді так, от тільки не умію висловити це: але доля усіх

ваших добрих товаришів — Власюка, Кукуришина, Семидруга, інших справді якось, як би це сказати, — зближує нас. — Вона поквапилась уточнити: — Не тільки мене з вами особисто, а взагалі всіх нас, наше, сказати б, покоління з вами, з поколінням вашим. Розумієте? А тепер, коли стала відома доля дядька Михайла, то й зовсім, розумієте, немов ми з вами, тобто наші з вами покоління, живемо в одночассі.

Вона, як раз у раз, засоромилася за свою балакучість та, як їй здавалося, високопарність:

— Я щось не так сказала? Наплутала? Еге?

— Ні, — відказав Він розважливо. — Ви сказали дуже точно й конкретно. І справедливо. Для нас з вами, радянських людей, наче й не існує поділу на покоління за віком, бо й справді: соціально ми, і старші, і молодші, одне покоління.

Він перемовчав і повторив:

— Одне покоління радянських людей, тільки що старших і молодших віком. Ви згодні? — звернувся Він до мене.

— Згодний. Цілком.

— І ще, — сказала Дівчина. — Мені здається, що дядько Михайло зовсім не був мрійником, одірваним від життя, — таким собі фантастом. Ні, він просто в своїх мріяннях умів дивитися й глянути вперед, можливо, далі, ніж інші поруч... Га? Я знову кажу плутано?

— Навпаки! Дуже точно й конкретно!

— І не того, що був якийсь немов видатний поміж усіх інших, а просто інші не задумувалися, а він у своїх мріяннях не фантазував, а тільки розвивав далі реальність.

Вона зовсім засоромилась:

— Даруйте, я знову велемовна й починаю плутати.



— Ні, зовсім ні...

Та вона вже знову спалахнула:

— От, наприклад, його хліборобські мріяння — про великий масив землі та спільний її обробіток машинами. Хіба то було тільки фантазування? Ні! Жадання йти вперед, удосконалювати, поліпшувати. Розумієте, тепер і колективізація сільського господарства виглядає для мене не — як би це сказати? — не тільки як програмовий акт соціалістичного будівництва, а й як взагалі одвічне, може, й не усвідомлюване колись, прагнення хліборобів...

Ми — і я, і Він — дивились на Дівчину з повагою: розумні речі вона казала. Наше покоління не вміло так глибинно розмишляти.

А вона вела далі:

— Адже в той час, коли дядько Михайло мріяв і коли загинув, ще й мови не було про колективізацію...

— Ні, чому? — заперечив Він, але його заперечення звучало як ствердження. — Невдовзі, ще в роки громадянської війни, почали утворюватись по селах селянські комуни...

— От бачите! — підхопила вона, аж зрадивши. — І я певна: дядько Михайло став би одним із перших комунарів!

— Мабуть. Ні, напевне, — погодився Він. — Потім були сози — товариства спільного обробітку землі, аж тоді колгоспи.

— А завтра у нас в сільському Будинку культури якраз будуть збори нашого колгоспу, так я неодмінно розповім людям про дядька Михайла, оте, що ви розповіли мені. Можна?

— Ну, певна річ! Ви, отже, живете в своєму селі?  
Так.

— На шостому кілометрі?

— Авжеж.

— І щодня сюди на роботу?

— То й що? — здивувалася вона.

Він хитрувато підморгнув:

— І теж бігаєте щодня марафоном? Як ото дядько Михайло до гімназії?

— Ну, що ви! — здвигнула вона плечима. — Це ж маршрут автобуса номер сімнадцять.

Потім вона засміялася весело:

— Справді, як змінюється життя!

В цей час з підсобки визирнула дівчина Леся й поманила нашу Дівчину.

— Пробачте, — сказала вона, зводячись. — Мушу передати Лесі чергування. Незабаром уже й вечеря.

Вона пішла, а ми залишилися вдвох.

## МИ ЗАЛИШАЄМОСЯ ВДВОХ

Ми залишилися вдвох.

Він якось ураз — як відрубало — став мовчазний. Дивився Він на більярд, але, мабуть, його й не бачив: якісь думки поглинули його.

Я дивився на нього й теж мовчав: про що було говорити? Адже людина, розповідаючи про життя своїх товаришів, фактично розповіла свою власну біографію. І не в зовнішньому перебігу фактів та подій — як це пишеться в анкетах та доданих до них автобіографіях, — а, сказати б, у внутрішньому осмисленні, з усіма «про» і «контра», з усіма плюсами й мінусами.

Так принаймні мені подумалося. Адже в самий переказ чужого життя Він вкла-

дав і своє поцінування цього життя, отже й частку свого «я».

Отака, отже, минула його юність.

Та хіба тільки — його? А — моя? Юність нашого покоління. Точніше — того кола в нашому поколінні, в котрому ми обертались.

І от зараз — Він чекав на це — має прийти сюди його юність. Або скажімо так: наша юність. Або точніше: примара нашої юності — як голос із далекого світу. Прийде чи не прийде — хто його зна, а от що скаже? Що скаже нам наша юність? Що розповість юність тепер — на схилі віку? Що розповість кожний, хто прийде, про те, як він пройшов життєвим шляхом і куди, власне, прийшов?

І хто саме прийде? Хто не забув юнацьку — нехай і наївну — обітницю?

В залі було порожньо.

А може, ніхто й не прийде? Не варто й чекати? Кінець кінцем це ж химера...

Він звівся, підійшов до більярда і дивився, просто так — дивився бездумно на виставлену, як і належить, трикутником пірамідку з п'ятнадцяти куль. Навмання, так само бездумно, Він узяв кий, виставив биток, примірівся й ударив. Биток покотився через зелене поле, скарамболив від крайньої в пірамідці кулі й впав у лузу.

Не часто таке трапляється — щоб при розбитті биток падав у лузу. Але, стривайте: йому пригадалось — отак було, коли гралося, півстоліття тому, з отим миршавим денікінським офіцериком, хвальком і базікалом. Поки вони з ним зіграли дві партії і контру, цей жалюгідний білогвардійський пігмей встиг, похваляючися, викласти, скільки багнетів у його дивізії і скільки шабель у розвідувальному ескадроні, мовляв, дамо тим червоним чосу!..

Кулі з пірамідки розкотилися врозтіч по більярду, але одна стала під самісіньким кутом. Він примирився і вдарив легко, як погладив, накатом. Обидві кулі — і чужа, і биток — вкотилися в кутню лузу. Точнісінько так було — на цьому Він і виграв партію, — коли грав, теж півста років тому, з отим петлюрівським гайдамакою з довжелезним оселедцем на маківці. І коли тільки той встиг виростити собі таку чуприну?.. Потім вони вдвох сіли он до того столика, і гайдамацький старшина — був він чи то хорунжий, чи то сотник — за чаркою розповів йому, куди і якими шляхами простує його курінь: «На Бердичів—Коростишів, щоб різати з заходу». У Києві тоді були червоні.

Тепер кулі розбіглися по всьому зеленому полю, і Він вибрав ту, що зупинилася під середньою. Зараз Він покладе її, але битку зробить відтяжку і виведе під другу середню... Саме так Він замірявся зробити, коли був отой турнір «на викидку» з офіцерами австро-угорської окупаційної армії, штаб якої містився отут зразу за рогом на Центральній вулиці. Гонведи-штабісти нудилися тут у провінційному містечку і щовечора влаштовували турніри на більярдному полі. І з жвавих розмов стало відомо, що окупаційна дивізія австро-угорської армії складається з солдатів різних національностей — угорців, австрійців, чехів, словаків, поляків і українців. У цьому й було її вразливе місце: національні групи вічно сварилися між собою і дисципліна в дивізії падала. Найгірше було з українцями. Адже їм найлегше було встановити зв'язки з місцевим — українським же — населенням, як відомо, перейнятим більшовицькими настроями.

Він ударив, куля впала в лузу, але відтяжка не вдалася — биток відкотився набік.

Ґонвед-штабіст виграв — тут, на зеленому полі більярда, але... програв у своїх замірах навести лад у своєму війську... Українці, словаки й чехи — агітацію серед них місцеве підпілля добре налагодило — віддавали свою зброю місцевому населенню і беззбройні — отак оравою — рушали по домівках: записаний до історії факт.

Дивина! Адже тоді, в ті роки, цей удар йому добре вдавався. Наприклад, коли довелося грати з отим пиховитим білопольським уланом. Він же поклав таку саму кулю і вивів свого битка під другу середню. І теж поклав. Ну й іритував тоді той пихатий улан у конфедератці, облямованій добрим кілограмом блискучої латуні й сусально-золотих шнурів. У той час — пригадується — за вікнами ресторану заgrimіло, вони визирнули на вулицю: проходили гримотливо... автопанцирники. І той занюханий кокаїном лицар «Польщі від можа до можа» скептично закопилів губу й... довірливо признався йому, що то гримотить звичайна бляха, бо то тільки сама «фігура» що панцирник, а обшито звичайною тонкою бляхою звичайного мотоцикла: «Техніка психічної атаки», — зневажливо похвалився він. Що ж, від тієї страхітливої «техніки» залишилася тільки купа жерстяного брухту та побитих мотоциклетних моторів: батальйон червоних курсантів дістав інформацію, що може не страхатися тієї «психічної атаки» фальшивих панцирників...

Він ходив довкола більярда, вибирав зручну позицію і далі клав кулі в лузи. І якось уже само собою складалося так, що пам'ять повертала аналогічний випадок півстолітньої давності — неначе мимоволі Він обирав кулі в тій комбінації, що повторювала пам'ятну, давню... Отака комбінація була, скажімо, в грі з тим німецьким оберстом. З оберстом теж гралося не один раз, бо його частина стала постоем у

місті, і оберст усе лютував, що ніяк не налагодить забезпечення частини продовольством і фуражем: куди б, до якого б села не поткнулися його ремонтери й фуражири, скрізь село заздалегідь знало про наїзд реквізиторів і вигонило худобу в довколишні ліси... А отака комбінація склалася в грі з начальником ще гетьманської варти. Теж гралося неодноразово, і, пригадується, пан дирдевар, тобто — «директор державної варти», так звалася його посада, — при другій чи третій грі бідкався, що якась озброєна «банда» налетіла на тюрму і випустила всіх арештантів — політичних арештантів! — обурено гукав він, зводячи пальця вгору, — аж півсотні люду!.. І диву давався, звідки ті «бандити» могли дізнатися, коли в тюрмі відбувається зміна охорони: наліт здійснено саме під зміну, коли натружені вартові любісінько поснули в своєму казематі. І звідки налітники могли знати, що гвинтівки у вартових без патронів, бо весь бойовий комплект довелося — такий надійшов наказ — віддати сердюкам, що прямували на фронт проти тих капосних більшовиків? І звідки вони могли дізнатися, що той бойовий комплект сердюкам на фронт ще не відправлено? Лежав він собі в цинах у вартівні, наготовлений до відправки, а машини все нема та й нема! Звідки їм було про те знати? Проговорився, видимо, хтось, розпатякавшись. І, можете собі уявити, угнали бойовий комплект на тій-таки машині: водій, шофер, виявилось, замаскований більшовик був!..

Він не поклав ще й половини куль, а вже Дівчина з'явилася з дверцят підсобки. Тільки тепер була вона не у фартушку й намітці офіціантки, а в звичайній сукенці й жакетику. Вона підійшла до нашого столика й сіла — невимушено й вільно, як звичайна відвідувачка ресторану. Навіть поведження її змінилося в тім, неофіційнім, убранні.

— Ну,— звернулася Дівчина до нього й глянула на годинник.— От-от уже треба чекати, що почнуть збиратися й ваші...

Він поклав кия і присів до столика.

— Тільки ж розповів я вам не про всіх: залишилися ще камчадали.

— Хто, хто?

— Камчадали.

— Не розумію. Хто це такі — камчадали?

### *КАМЧАДАЛИ: ДИЛДА, ПСИХ І МАГОМЕТ*

— Камчадалами, як знаєте, прозивають жителів Камчатки — півострова на північному сході Азії.

Як далека від нас Камчатка, так і далекі, мовляв, останні парти в класі від кафедри — аж у закутку під стіною. Звідси й пішло говорити про тих, хто сидів на тих партах, — камчадали. Казали так на них не тільки ми, учні, а й педагоги також. Тим паче, що на задніх партах звичайно приміщались найгірші учні, байдужі до навчання, відсталі з усіх предметів, здебільшого другорічники. Педагоги їх тільки «терпіли» — доки вони гімназію закінчать і дадуть спокій. Навіть викликали їх до дошки якнайрідше, може, — раз на чверть з предмета, і запитання ставили якнайлегші, — щоб могли вони витягти на «трієчку» й здобути перехідний до старшого класу бал.

Серед товаришів по класу ці хлоп'ята теж особливого авторитету не мали, — хіба що «силовий», бо були всі старші роками, отже, й дужчі фізично: свій «авторитет» уміли здобути лящем чи потиличником.

Зараз навіть не згадаю прізвища кожного, а прізвиська чомусь запам'яталися, — тож і називатиму їх тільки на прізвиська.



Дилда. Зрозуміло, чому таке прізвисько до нього пристало: був він здоровань — двісті сантиметрів, коли мав сімнадцять років. Є така хвороба кісток, вроджена, мабуть, — зветься чи то гігантизм, чи то елєфантизм, а точніше, на цей випадок, — акромегалія, — коли людина замолоду починає витягуватись угору — незграбна та невкладиста. Та й віком Дилда теж переріс усіх товаришів: відсидівши в кожному класі по два роки, кінчати йому гімназію — коли б довелося — аж під двадцять три роки. Уявіть собі: на довжелезних ногах, трохи сутулий, з маленькою проти зросту головою, а руки мав довжелезні. А вдачею — меланхолік, тугодум, загальмованої реакції. Сидів собі на своїй далекій камчатській парті і на уроках або куняв, або дурнувато посміхався. Правда, до товаришів ставився по-доброму, трохи наче зверхньо — так би мовити, з висоти свого зросту, але ніколи нікому умисної шкоди не робив.

Що сказати про його буття в гімназії та й про його дальшу долю?

Фізичної сили він був неймовірної. І трапився з ним такий казус. Приїхав до міста на гастролі якийсь відомий силач, виступав з естради в літньому парку: підіймав штанги, грав гирями, гнув залізну рейку на плечах, а тоді звернувся до аудиторії й викликає — може, хто з публіки хоче вийти на естраду й поборотися зі мною? Хто покладе мене «на дві лопатки», тому зразу з квиткової каси виплачується двадцять п'ять карбованців. Так, уявіть собі, на той виклик зводиться з-між глядачів наш Дилда, простує до ротонди — так на відкриту естраду в літньому саду тоді казали — і заявляє: а мені, пане силач, можна спробувати з вами поборюкатися?.. Так і сказав «поборюкатися», бо сам, очевидячки, не вірив в успіх свого зухвальства. Ну, в залі, самі розумієте, знявся сміх.

А наш Дилда тим часом скинув одягу, в самих спідніх залишився, і виходить проти силача. В залі, самі розумієте, — свист, глум... І що б ви думали? Силач був майже звичайний собі чоловік — середнього зросту, правда — жиливий, м'язистий, видно, великої моці чолові'яга. Та Дилда як ухопить його своїми довжелезними орангутангівськими лапами, як підкине його вгору, а тоді зразу — гуп! — і оговтатися тому не давши, привалив його обома лопатками до підлоги. Ото шелесту було! Такий же тріумф! Одержав Дилда двадцять п'ять із каси: ніколи таких грошей він навіть здалека не бачив! Два тижні всіх хлопців водив по кондитерських — «фундив» тістечка та морозиво...

Ота okazія з «борюканням», власне, й визначила його долю. Прочули про цей казус різні антрепренери та імпресаріо, наїхали до нашого міста й... зманили Дилду до цирку: адже отой гастролер-силач то був, справді, видатний спеціаліст на різні хитромудрі прийоми у французькій боротьбі. А наш Дилда його своїми лапищами заграбастав і очутитися не дав, щоб тому до якогось вельми хитрого прийому вдатися.

Отже, став Дилда циркачем, навіть до матури на своїй камчатці не досидівши, — з восьмого класу пішов. Бачив я його в роки громадянської війни. Тоді до цирку була особлива повага: циркачі навіть у спеціальній уніформі ходили і мали якісь спеціальні кокарди на кашкетах: всі вони вважалися мобілізованими, навіть жінки, карлики та ліліпути, і одержували червоноармійський пайок. Переїздив Дилда з міста до міста, переважно по прифронтів'ю — порядком, як тоді казано, «пропаганди фізичної культури й спорту», — і витворяв різні фортелі, яких його вже в цирку навчено: піднімав своїми загребущими руками відразу чотирьох чоловік — по двоє на кожному плечі; мідні п'ятаки м'яв, наче шоколадні цукерки, і таке

інше. Пайок йому особливий видавали: чотири червоноармійські норми.

Кілька років по цирках нашого краю виступав, а потім якось не стало про нього нічого чути: мабуть... «закотилася його зірка», як кажуть. На арені цирку рідко хто довго вдержується.

Другий камчадал — поруч із Дилдою сидів, теж по два роки чи не в кожному класі, був на прізвисько Псих. Прізвисько це мав по заслuzі, — був, мабуть, психічно неврівноважений: то регоче невідь з чого, то якісь дурні каверзи чинить. Підкладав, наприклад, по партах кнопки вістрями вгору, щоб, хто сяде, наколосся; з рогатки стріляв на уроках по товаришам, що на передніх партах сиділи, абоощо. А найбільше був відомий на всю гімназію тим, що хворів на венеричні хвороби, ще й похваляючися цим, як якимось молодецтвом. З ним ніхто за руку не вітався і цигарки від нього ніхто не брав.

Теж переповзав з класу до класу з «передержками», з сьомого подався в школу прапорщиків, вийшов в армію; та з фронту зразу до госпіталю — не з пораненням, а з черговою венеричною хворобою.

А відзначився тим, що виконав чорне діло. Коли проти денікінців у нашому місті спалахнуло повстання, білякам пощастило його легко ліквідувати переважними збройними силами, і організатори повстання потрапили в полон. Їх зразу без слідства чи суду розстріляли тут же, на Центральному майдані, де, знаєте, колись базар був... Розстрілом командував такий собі миршавий прапорщик з черепом та двома перехрещеними гомілками на рукаві — «ударник смерті» прозивався — наш-таки Псих.

Що далі? Піймали його згодом і розстріляти мали, коли червоні місто здобули й великий гурт білих «ударників смерті» захопили. Та вихитрився він після

трибуналу втекти... Чи знаю щось про його долю? Знаю. Там же, де й Нестеренко чи Стомеров, навіть між «проводирів» контрреволюційної еміграції...

Ну й останній з камчадалів прозивався Магометом.

Прізвисько йому дали за релігію: був він магометанин, національністю татарин,— у ті часи чимало татар по Україні проживало. Особливо в Донецькому басейні — працювали на шахтах. Батько нашого Магомета теж звідтіля, з шахт, перенісся до нашого міста: рубати вугілля вже не міг — тоді ще обушком, вручну вугілля рубали,— захворів на шахтарську хворобу силікоз. Тож підробляв тепер, скільки міг, при кіно — тоді звалося «сінематограф»,— механіком коло електричного «движка». В ті часи місто загальної електростанції не мало, і кожне підприємство тримало собі отакий електричний двигун — «пахколками» ці двигуни прозивали, бо з високої труби завжди дим колечками — пах та пах! Але головним заробітчанином, і таки добрячим, була матір нашого Магомета: а́кушерка за професією, приймала пологи молодих матерів поза лікарнею.

З гімназичних часів про Магомета можу згадати хіба тільки те, що всі ми йому заздрили: не треба було йому вчити закону божого, отих усіх катехізисів, ектеній та всієї тієї релігійної абракадабри, яку від нас, «православних християн», вимагалось знати напам'ять. А Магомет, тільки «батюшка» з'являвся на порозі, стромляв руки в кишені та й гуляв: магометанського мулли в нашому місті не було й читати коран не було з ким.

Але добре пригадую Магомета після гімназії: він попервах червоним кавалеристом став — дуже любив він коней, здорово гарцював і майстерно рубав лозу шаблюкою. Потім його поранено — як петлюрівців

гнали — і з армії виписано. Та зустрітися нам довелося тоді ж таки і тут-таки, в цьому ресторанчику «Ріо-де-Жанейро»...

...Він примовк, погляд його наче потуманів: добрі спогади опанували його внутрішньою увагою, бо навіть якось лагідно до себе посміхався.

Але Дівчині нетерпеливилось.

— Оце так! Далі що? Як зустрілися з ним? — подивилася запитливо.

Та Він наче не чув, цілком занурений в свої спогади.



Перемовчавши якийсь час, Він знову поглянув на Дівчину:

— Розумієте, через оте, що одна нога в мене коротша — ви, мабуть, помітили? — жодна з армій мною не цікавилася: по мобілізації не викликали або й викликали, то зразу й списували як непридатного. А що був я бравим більярдистом, то мені і залишилося одне — отут, у «Ріо-де-Жанейро», грати на більярді, тут мене всі знали здавна... А воно як склалося? Влада, розумієте, зміниться — то гетьманці, то петлюрівці, то денікінці, то знову петлюрівці, то австро-угорці, то німці, то махновці, то білополяки — і офіцерів тягне розважитися до ресторанчика: перехилити чарку, партію на більярді зганяти. Ну, я — в партнери. А за грою та розмовами від отих підпилих вояків багато можна було довідатися. Ну, я й довідувався, а тоді... Хіба я вам не казав, що в роки громадянської війни працював у більшовицькому підпіллі?.. І рік чи два, а може, й три — за всіх змін влади — отут, у «Ріо-де-Жанейро», через зв'язкового передавав нашим відомості. Спочатку один товариш приходив на зв'язок — він

електрик був за фахом і раз у раз навідувався до Стусевого движка щось підремонтувати. Потім він мусив ховатись, бо до якоїсь з армій замірялись його мобілізувати, дарма що йому й вісімнадцяти ще не виповнилося...

І от з'являється тут, у ресторації, наш Магомет, сідає до столика — он того, що ближче до шинквасу,— і замовляє собі чарку самогону й огірок на закуску. Він же після поранення інвалідом став, без ноги, на дерев'янці шкутильгав, так що йому вільно було зайти до ресторану та за пивом чи самогоном на більярднему полі душу одвести. Розповідав усім, що ногу втратив ще в першу світову війну, в дні наступу Керенського в сімнадцятому році. Думаю, навіть Стусеві було відомо, що втратив Магомет ногу в вісімнадцятому році, коли рубав петлюрівських гайдамаків під Проскуровом. Та мовчав, уявіть собі, Панько Стусь, мовчали інші місцеві — не знаю, чому, але навряд, щоб із солідарності; просто — з непевності за майбутнє... або з старосвітського неписаного звичаю: та це ж хлопець з нашої вулиці!.. Я до Магометового столика підсів — зі старим товаришем по чарці пережили, а тоді — до більярда.

Ну й зрадив я, коли, заганяючи кулю, раптом чую — він мені тихцем наш пароль для зв'язку шепоче. Несказанно зрадив! По-перше, зв'язок з підпіллям після відходу хлопця-електрика, отже, не уривався! А по-друге, уявити собі не можете, що то за радість — зустрітись не просто з товаришем по школі, а з товаришем по боротьбі...

Отут, коло цього більярда, заганяючи кулі в лузи, я йому й передавав здобуті відомості та діставав через нього нові завдання від підпілля...

Дівчина подивилась на нього, сяючи очима, і сплеснула в долоні.

— Слухайте! — збуджено мовила вона і навіть ухопила його за руку.— Те це ж... це ж героїзм який!..

— Ну, що ви — героїзм! Звичайна справа. А ви хіба інакше чинили б?

Дівчина зашарілась:

— Не уявляю себе на вашому місці. Та, звичайно, так би і я намагалася робити. Але ж... Така небезпека, і так вихитрюватися треба перед ворогом!

Вона зняла свою руку з його руки, застидавшись. Де ж пак — перед нею сиділа така людина: одчайдушний розвідник! А вона проти нього...

От тобі й ще одна біографія з того покоління!



— Так,—мовила, перемовчавши, Дівчина,— скільки на ваше покоління припало в житті трудного, але й прекрасного!.. А яка ж Магометова доля?

— Загинув... пізніше...

Ми помовчали якийсь час — схвильовані. Його ятрили болісні спогади, мене вони теж перейняли; її полонили, мабуть, клопітні роздуми про своє покоління та хвилюючі враження від почутого про покоління попереднє.

Потім Він заговорив:

— Так, не просте було життя молоді по першій світовій війні. Чули, мабуть, такий вираз — «втрачене покоління»? То казано про молодь того часу,— там, на Заході, по країнах, що брали участь у тій війні. Душевне спорожніння, загальна розгубленість, втрата колишніх ідеалів, брак віри у будь-що, ідейний сумбур, моральний занепад, розпуста...— Він махнув рукою.— Та ви про це читали — в самій художній літературі сотні романів про це написано.— Він пожва-

вішав.—Нам, тобто нашому поколінню, тут, у нас, у нашій країні, он як пощастило: революція! Не склалося у нас «втраченого покоління»—революція всю молодь покликala до активного життя. І розшарувала, звичайно: по різні боки барикад розвела. Навіть оцю жменьку моїх шкільних однокашників, як бачите.

— Нам,— озвалася Дівчина,— навіть якось... ніяково перед вами...

— Що ви! — аж розсердився Він.— Нехай трудна, але ж прекрасна доля кожного покоління. Подумайте про наступне по нашому поколінню, яке душу свою поклато на перший приступ у перебудові життя на нових соціальних засадах. Згадайте: підняття з руїн країни, виснаженої багаторічною війною та численними інтервенціями, а там — початок соціалістичного будівництва: колективізація, індустріалізація. Моє покоління надзвичайно щасливе, що й воно активно ввійшло в цей творчий процес разом із поколіннями наступними.

Він спинився, і я повів далі:

— А покоління, котре на своїх плечах винесло тягар Вітчизняної війни й здобуло перемогу над могутнім ворогом? Скільки молоді показало безприкладний героїзм на полях бойовищ! І знову: наше покоління теж встигло взяти участь у цьому великому подвигу!

Дівчина слухала зосереджена, навіть урочисто-мовчазна.

Він глянув на мене схвально і мовив до Дівчини:

— А ваше покоління, що у великому труді — не легкому й прекрасному труді — завершує започатковану дідами й батьками програму перебудови життя?

Він наголошував на кожному слові й за кожним словом поглядав на мене,— наче питаючи згоди говорити від нас обох.



— Прекрасна, нехай часом і трудна доля кожного покоління. І ми вже говорили: нема «вікових» поколінь, є покоління певної соціальної доби, незалежно від віку: дід і онук можуть належати до одного покоління! Це — не парадокс, а соціальний аспект. Я зрозуміло висловлююсь?

Але Дівчина не відповіла на запитання й проказала свої думки:

— Але які ж різноманітні особисті долі в людей нашого покоління: чи добрі, чи погані, але...

Він теж не слухав її мови й казав далі своє:

— Ми входили в життя, сказати б, через одну браму: гімназію старих, ще царських, часів. І всіх нас мали зробити абсолютно однаковими. Спочатку всі ми мали бути стрижені машинкою наголо, носити гімнастерики неодмінно на три гудзики, а в святкові дні — сині мундирчики. І вісім років нас начинювано одною начинкою, спрямованою на вірну службу «веру, царю и отечеству»...

Він поклав свою руку на мою і кивнув на більярд:

— Ми стояли отак, тісно один коло одного, як оці кулі в пірамідці на зеленому полі. Але от накотився биток, вдарив і — точнісінько, як оці кулі на зеленому сукні,—ми всі навсібіч: так ударила нашу «пірамідку» революційна доба... Одна куля стала під лузу, під удар, друга привалилась до борту — її не рушиш з місця, інші — ген розкотилися, як і ми по всіх усюдах життя...

Дівчина хотіла щось сказати, але Він спинив її порухом руки:

— Тільки ж майте на увазі: молодики, про яких я вам розповів або про яких міг би розповісти він,—Він кивнув на мене,— то тільки купка; можливо, зовсім незначна частка молоді нашого часу з різних верств. Тож не вдавайтеся до узагальнень.

Дівчина нарешті прохопилась крізь його мову:

— Я й кажу: долі кожного такі різноманітні, такі несхожі одна на одну. Але ж нас вчено, — вона трохи засоромилась, що вдається до загальника, ще й «високопарного», — нас вчено, що на долі кожної окремої особи все одно відбивається буття загалу — суспільства і епохи...

Він зразу відгукнувся:

— Звичайно! Вас вчено дуже правильно. Тільки ж загал — і суспільство, і сама епоха — ніколи не прощає отим окремим особам ні хиб, ані помилок, навіть коли вони — ті хиби та помилки — спричинені самою епохою і самим суспільством. Через те нашому поколінню прийшлося особливо трудно... Але ж мусите знати, що ми, — Він знову поклав свою руку на мою, наче закликаючи мене до виразу одностудності, — від усієї душі не хочемо щоб ваше покоління зазнавало таких труднощів, які припали поколінню нашому. Розумієте? Отак, як усі старші люди завжди прагнуть, щоб їхнім дітям було краще, ніж їм колись, щоб діти не зазнавали того лиха, якого доводилося зазнавати їм, батькам...

Дівчина раптом спалахнула:

— А ви нас не жалійте, будь ласка!

Її навіть кинуло в пал, і щоки її густо зачервонілися:

— Із надто жалуваних дітей нікчемні людці виростають! Хіба ви того не знаєте? І хіба вам отака... жалюгідна «зміна» потрібна?

Він зняв свою руку з моєї і поклав її Дівчині на плече:

— Ви образились? — запитав лагідно. — Даремне. Але я розумію, що вираз жалості ображає. Пробачте!

Дівчина вже заспокоїлась і зніяковіла за свій спалах:

— Я не образилась. Але ж... Але ж мусите розуміти, що не слід занадто панькатися з нами — отак, як чуємо раз у раз від наших батьків: ах, ми змалку були голодні й холодні, в нужі й нужді, то нехай наші діточки їдять пундики з медом і купимо їм кожену цяцьку, якої вони забажають...

Мимоволі ми обидва посміхнулись: кінець кінцем Дівчина як в око влучила.

Вона додала ще:

— Хіба ви не розумієте, що ми мусимо самі — самі! — пройти крізь... крізь усе те, що нам готує життя.

На її очах навіть забриніли сльози. І, правду сказати, ми теж зніяковіли й дещо розгубились.

В цю хвилину порт'єра на вхідній арці хилитнулась і мимоволі і Він, і Дівчина, а за ними й я — озирнулись до входу.

Але то ввійшов якийсь незнайомий чоловік і сів до столика в іншому кутку. Офіціантка Леся поквипилася до нього.

— Це вже почнуть сходитись до вечері, — пояснила Дівчина.

— Щось ніхто... з моїх не з'являється, — з гіркою мовив Він. — Знехтували юнацькою забаганкою?.. Що ж, — іронічно до себе проказав Він, — цього й слід було чекати. Я б теж, мабуть, не прибув, коли б не нагода...

— А телеграма Панкратова, а радіограма капетанга Власюка? Вони не забули й не знехтували.

— Це так. А решта?

— Слухайте! — лагідно, наче втішаючи, мовила Дівчина. — А на кого ж вам, власне, чекати?

— Тобто — як?

Дівчина стонула плечем і глянула йому просто в очі:

— Паніматка Кукуришин загинув. Екстерн Янка загинула. Магомет загинув...

Можливо, то було жорстоко — так казати, але ж правді треба дивитись у вічі.

Він хитнув головою на знак ствердження.

А Дівчина знову стонула плечима й усміхнулась куточком вуст — презирливо:

— А таким, як Фон-барон Стомеров, батько Попель, гросмейстер Нестеренко чи камчадали Дилда та Псих — і поткнутися сюди зась.

— Ну, а... — почав був Він, та Дівчина ще не закінчила:

— Професор Брацлавський? Хіба що він... Доктор Сюня, мабуть, не прибуде — навіть якщо пам'ятає вашу гімназичну обітницю. Йому теж не до того. Хто ж залишається? Месаксуді-Шпак. Але ж ви самі кажете, що він ніяк не зможе прийти: «будує майбутнє» за межами нашої країни... А про Семидруга ви самі нічого не знаєте. Отож, вам нема на кого чекати, — з неприхованим жалем повторила Дівчина.

Він сумно хитнув головою:

— Маєте рацію.

Дівчина посміхнулась:

— Хіба що — на панну Ядвігу.

Його обличчя теж осяяла посмішка:

— Коли б побачити Ядзю!

Та Дівчина вже не посміхалась.

— Майте на увазі, — сумовито і навіть якось жорстоко сказала вона, — що в вашій пам'яті живе Ядзя: красуня з довгими косами, добра товаришка, сповнена молодечого запалу, а зараз, через півстоліття...

Завіса на вхідній арці знову хилитнулась, і ввійшли двоє: чоловік і жінка похилого віку. Мимоволі Він перехилився в їхній бік і пильно придивився до жінки. А Дівчина приязно привіталася до прибулих.

— Це наші постійні відвідувачі,— пояснила вона.— Чоловік і жінка. Вони тут завше харчуються.

Він глузливо посміхнувся до себе самого: адже придивлявшися до жінки, він мимоволі шукав у її рисах подібності до... колишньої панни Ядвіги: може, то вона ввійшла?

— Так,— мовив Він.— Чекати нема чого, бо... нема на кого.— Він мовив це суворо і навіть жорстко.— Дурна забаганка... Але знаєте,— Він неначе виправдовувався перед Дівчиною,— інколи так же хочеться зазирнути в своє минуле.

Дівчина засміялась:

— Можливо, і до мене прийде таке бажання... за півста років.

Я не міг стриматися, щоб не сказати:

— А взагалі — страшна це річ зустрітися з своїм минулим через якийсь час. Багатьох знаних і близьких уже нема. З іншими різні інтереси розвели по різних шляхах...

Дівчина знизала плечима: їй такі почуття ще не були відомі.

Та й для їхнього покоління інакше складається життя; отже, й спогади на схилі віку про молодість будуть, мабуть, не гіркі. Чи не так?..

Він відповів мені з іронічною посмішкою:

— Та й обставини — і ті змінилися до невпізнання. Багато старих будинків зникло, на їх місці з'явилися нові, інакші. Дерев, які росли того часу, теж нема, а нові повиростали на колишньому осонні. Де була річка, залишився струмочок. А на болотяній низині розлилося плесо рукотворного озера... Змінився самий краєвид — той, що був, залишився тільки в серці як дорогий спомин...

Він наче замислився, стиха насвистуючи собі під ніс мотив старовинної студентської пісні «Гаудеамус».

Потім проказав і слова: «Віта ностра бревіс ест, бреві фініетур; веніт морс вельоцітер., неміні парцетур...» Тобто: «Життя наше коротке — вкоротці й закінчиться; прийде невблаганна смерть — нікому не уникнути...» — Отже, — мовив Він, зводячись, — не залишилося нічого й... нікого.

Дівчина обурилась:

— Ну, що ви! — аж скрикнула вона. — А ви самі?!

Вона зніяковіла, сказавши так, і поспішила пояснити:

— Я маю на увазі... і цей більярд півста років тому...

Він урвав насвистувати й кинув оком на зелене поле більярда:

— Та й на більярді... нове сукно... І киї та кулі не ті...

Він помовчав, потім сказав, знову присівши до столика:

— Слухайте, невже ж таки у вашій їдальні не залишилося нічого від колишнього ресторану «Ріо-де-Жанейро»?

— Нічого.

Офіціантка Леся, що минала їхній столик, цікаво дослухаючись одним вухом до розмови, кинула Дівчині:

— А альбом?

— Який альбом? — перепитав Він, скоріше з ввічливості, аніж з цікавості.

— Такий собі. З фотографіями дівчат. Він у кабінеті вашого колишнього Кривого валявся. Мабуть, ваш старий Панько Стусь любляв милуватися з гарних дівчат. А може, то якісь його родички? — додала Дівчина. — Тут чи там, у Ріо-де-Жанейро, онучки його. Тільки щось забагато: десяток або й більше.

— Ви викинули цей альбом?

Леся, знову проходячи з тацею і знову дослухаючись до розмови, сказала:

— Та він же там, у підсобці.

— Ах, так,— згадала й Дівчина.— В буфетної шафи підломилася ніжка, і ми його замість ніжки підклали.

— А ви б не могли його показати?

— Навіщо? — здивувалась Дівчина.

— Ну... я не знаю. Просто так... Коли клопітно, то не треба. Все ж таки — з тих часів...

Він відчув, як щось насторожило, навіть стривожило його.

— Лесю,— покликала Дівчина,— там, у підсобці, стара книга скарг і пропозицій лежить. Підсунь її під шафку, а альбом принеси.— Ах, ні!— підхопилась вона.— Роби своє діло, я сама...

Вона зникла за прилавком.

Я дивився на нього. Мені здавалось, його справді перейняло почуття незрозумілої схвильованості. Альбом з фотографіями дівчат того часу? Що ж тут такого? Привіт з його юнацької пори, чи що? Альбом дівчат у ресторані... Яка дурниця!..

Ні, для нього цей ресторан дурницею не був. Кінець кінцем тут Він... воював. Так,— саме воював у роки громадянської війни. Нехай не на полі бою, але щомиті — за крок від загибелі. Так, так — іменно воював в ім'я того, щоб класові битви було виграно. Нехай тим полем битв було для нього й оце зелене сукно на більярдному столі... Але до чого тут фотографії дівчат?

Дівчина з'явилася з підсобки. В руках вона тримала звичайнісінький сімейний альбом, у якому колись — хто зна, чи роблять це й тепер? — в спеціальні прорізи застромляли родинні фотографії: батько, мати, сестра, брати — малими, недоростками чи й до-

рослими або увічнені в дагеротипії різні пам'ятні факти з родинного побуту.

Дівчина витерла паперовою серветкою палітурки, припорошені давнім пилом, і поклала альбом перед ним на стіл.

Тепер він згадав. Цей альбом ресторатор Панько Стусь завжди клав поряд із меню та карткою вин — на стіл перед самотніми чоловіками.

І йому вже не хотілося вести мову про цей альбом. Він відсунув його, не розгорнувши.

Та Дівчину перейняла цікавість:

— Я бачу, він вам знайомий, цей альбом? Чиї то фотографії?

Вона відгорнула палітурку, щоб гортати сторінки, але Він спинив її рух:

— Не треба.

— Що — не треба?

— Не варто роздивлятися цей альбом.

— Чому?

Дівчина була вражена:

— Ми колись уже роздивлялась ці картки. Дівчата зодягнуті зовсім не так, як одягаються тепер.

Він закрив палітурку, але Дівчина знову відгорнула її.

— Подивіться, яка красуня! — вказала вона на перше ж фото.

Він присунув альбом до себе й закрив його.

— Не треба!

— Але ж — чому?

— Розумієте...

Він затнувся. Він не знав, як пояснити Дівчині, чому не годиться розглядати цей альбом. І йому було ніяково: перед ним же сиділо молоденьке дівчатко.

— Розумієте, — знову почав Він, — за старих часів були такі дівчата чи жінки, котрі... ну, словом, як це



сказати, шукаючи легкого заробітку або не знаходячи роботи, йшли... тобто я хочу сказати...

Його неоковирне пояснення аж ніяк не збентежило Дівчину.

— Повії? — спокійно допомогла йому висловитись. Він навіть з полегшенням зітхнув:

— От іменно.

— А чому, — поцікавилася Дівчина, — ваш Стусь колекціонував фотографії таких дівчат?

Він знизав плечима:

— Стусь не колекціонував, а... торгував цими дівчатами. Підсовував цей альбом відвідувачам ресторану...

Дівчина зовсім спохмурніла і раптом запитала: — А Панька Стуся розстріляли? Тоді, в революцію?

Він стенив плечем:

— Не знаю. Його доля мені невідома. Подібних до Стуся було чимало...

Нараз Він аж кинувся через стіл до альбома, присунув його до себе і похапцем почав гортати його сторінки.

— Що таке? — стривожилася Дівчина. — Ви навіть зблідли!

А Він швидко гортав цупкі картки з фотографіями дівчат, лише мигцем поглядаючи на кожну. Перегорнувши альбом, відсунув його геть, сам відхилився на спинку стільця й глибоко передихнув.

Передихнув на повні груди — як після важкого фізичного напруження або глибокого ятренного хвилювання.

— Що трапилось?

Він мовчав, схиливши голову на груди.

Потім проказав з болем — ні до кого, до себе самого:

— Яке безглуздя! І як я міг?!.

Не розуміючи причини, Дівчина, проте, відчула його душевний стан. Вона сказала:

— Ви пробачте. Звичайно, ми не маємо права вас питати. Щось вразило й пригнітило вас...

— Пригнітило?!

Він подивився на неї уважно й якось радісно:

— Навпаки! Я радію! Радію несказанно! Розумієте? Радію!

Він бачив, що його не розуміють — ні Дівчина, ані я — і махнув рукою:

— Гаразд! Признаюся вам...

І Він почав свою розповідь:

— Пригадуєте, я розповідав вам, як ми, гімназисти, цілим класом били під шинелею Альошу-ша Хрестовоздвиженського! Пригадали? Били за те, що дозволив собі образити, брутально сказати про... усіма нами шановану і люблену панну Ядвігу...— Він ледь посміхнувся.— Добре набили. Заслужив. Так от...— Перемовчавши, Він з прикрістю вимовив: — Щоб ви знали: цей покидьок, хуліган сказав, що немов її залучив до своїх дівчат... Панько Стусь! — Він спалахнув, розповідаючи, і навіть пристукнув кулаком по столі.— Розумієте? Сказав, що сам бачив, як вона... йшла разом із Стусем... до ресторації, сюди...

Дівчина знову поклала свою долоню поверх його руки на столі:

— Та ви не хвилюйтеся...

— Як же не хвилюватися? — Він, справді, не міг заспокоїтися й, щоб стриматися якось, почав барабанити пальцями по столі.— Як же не хвилюватися? Ми тоді всі були страшенно цим схвилювані й обурені. І навіть мало не пересварилися усі між собою. Бо дехто схильний був цьому повірити.— Він заквапився, наче виправдуючися.— Розумієте, справа в тому, що разом із Стусем її побачили й інші товариші.

Дівчину теж вразили ці слова, але вона стрималася й не виказала свого враження.

Я спробував внести заспокійливі нотки в розповідь:

— Ну, це ж могло трапитись випадково. Подумаєш, хтось когось побачив; хтось із кимось ішов...

— Ні! — категорично і майже сердито відрубав Він.

— Зовсім не випадково. Жодна дівчина «випадково», — Він, вимовляючи, наче взяв у лапки це слово, — не зустрічалася із ресторатором і мішуристом Стусем. Та й Стусь ніколи задарма до жодної дівчини не підійшов би...

— Що це таке мішурист? — наївно поцікавилася вона. І було зрозуміло: не з самої цікавості та бажання знати, що означає це слово, а щоб якось відволікти його увагу.

— Це не має значення! — відмахнувся Він. — Можливо, це по-нашому означає «посередник», чи що, але в цьому разі мова про торговця «живим товаром». Розумієте? — Він знову захвилювався. — І лихо в тім, що це таки справді було: Стусь йшов разом, я хочу сказати, поруч із нашою Ядзею. Розумієте? Він, справді, накивав на неї оком і, знаючи її надзвичайно скрутне в ту пору матеріальне становище: хвороба матері, малі братик і сестричка, жодного способу заробити, — замірявся, як ми тепер кажемо, «завербувати» її до себе.

Він подивився на нас із Дівчиною з обуренням, гнівом і в той же час наче перевіряючи, як же ми сприйmemo це признання. Ми мовчали й чекали, що ж Він скаже далі.

— Стусь підкочувався до неї неодноразово. Шукав способу перестріти її на вулиці, закликав на морозиво чи тістечка до ресторації, навіть писав... Так, так —

писав до неї, запрошуючи зайти, мовляв, для розмови про працю. Негідник!..

Він якось наче охляв — знесилився після вибуху збудження й гніву. Зовсім тихо Він сказав:

— Ми, кілька найближчих до Ядзі товаришів, знали про це: вона знайшла в собі сили нам поскаржитись. І ми навіть хотіли... хто — іти бити Стуся, а хто — пропонував заявити до поліції. Ну, для поліції не було факту злочину, та й давав Стусь поліції добрі хабарі. А бити... що ж... сама Ядзя вмовила нас цього не робити: нас би повиключали з гімназії з вовчими квитками, а їй однаково неслава, плітки та ганьба в місті...

Він і далі дивився на нас сердито, навіть із викликом:

— Ви, звісно, розумієте, що в Стуся нічого не вийшло і Ядзя дала йому гострого одкоша?

— Звичайно, звичайно! — запевнили ми з Дівчиною.

А Він знову якось знітився, мовчав якийсь час, а тоді заговорив майже пошепки, з гіркотою і навіть огидою в тоні:

— І от цей... дурний, проклятий альбом... Розумієте, простити собі не можу: як я міг! Така мерзенна думка майнула: а раптом... раптом... — З болем Він закінчив: — Побачу там і фотографію...

— Не треба! — урвала Дівчина. — Не кажіть!

— Малодушність така, чи що... Розумієте...

Дівчина сказала:

— Вашого Стуся треба було розстріляти! Невже його не розстріляли?

— Не знаю. Ми таких і подібних йому, звичайно, знищували. Під час громадянської війни. А потім таких судили... Хто його зна. Доля цього мерзотника мене мало цікавить.

Він спохмурнів і замовк.

Дівчина сиділа ні в сих ні в тих: вона щиросердно співчувала співрозмовникові й жаліла сердешну Ядзю, але вона не знала, як повестися, як висловити свої почуття. Та й сумна розповідь про долю Ядзі, про підступи Стуся і розстроїла її, і стривожила, і взагалі нічого ж, власне, не було відомо. Вона підвелась і сказала:

— В їдальні вже завізно. Ви пробачите? Я, мабуть, вдягну фартушок і допоможу Лесі...

Це було добре, що вона пішла, але голос Дівчини повернув його до реальності.

Він роздивився навкіл: за всіма столиками вже сиділи люди, і в залі гуло від притишених розмов по різних кутках. Про що гомоніли люди? Про що вели розмови? От за сусіднім зліва столиком троє чоловіків вели мову про роботу: таки вправилися щось закінчити в строк! А довелося попотіти... Яке чергове замовлення?.. А за столиком з правого боку чоловік і жінка говорили про дітей: сумніву нема, що Валя закінчить школу з відзнакою, а от Владик відстає з математики, — коли б не довелося залишитися в класі на другий рік...

Люди говорили кожний про своє — що є сьогодні і що буде далі. А минуле... Є їдальня номер три, а ресторану «Ріо-де-Жанейро» нема.

Дівчина з'явилася знову — вже у фартушку й білій намітці. Вона несла тацю з приборами. Проминаючи нас, вона поставила нам на стіл пляшку пива й посміхнулась до нього:

— Ви, мабуть, хотіли замовити?

Тепер ми сиділи, не дивлячись один на одного, й пили пиво маленькими ковточками. В їдальні бряжчали ножі й виделки, шумували розмови в усіх кутках. Люди розмовляли жваво — обговорювали справи,

які хвилювали їх сьогодні. А ми сиділи з своїми спогадами про давнє й минуле мовчки.

Нарешті Він сказав:

— Тут, у наших краях, у цьому закутку колишньої Російської імперії, ще й біля самісінького фронту першої світової війни, а пізніше й в роки війни громадянської були особливо трудні обставини життя.

Це була загальна фраза, сенс у ній, певна річ, був, але невідомо, навіщо Він її сказав.

Тоді й я вимучив із себе такий загальник:

— Нашому поколінню,— сказав я,— взагалі особливо трудно було при перших кроках у велике життя. Скрутні обставини минувшини... А тоді благодійний, але для нас раптовий вибух революції... і настійна вимога — негайно, чимдуж розібратись у тих складних обставинах і... і визначити своє власне місце в житті...

Цей загальник теж, звичайно, мав сенс, але так само був сказаний ні до чого.

І ми знову сиділи мовчки. Здавалося, в мовчанці ми розуміли один одного краще, ніж у будь-яких словах, сказаних між нами.

Він звівся: чого Він сюди прийшов?.. Виконати хлоп'ячий наївний заповіт чи... Він кинув оком на більярд: чи це потяг колишнього розвідника на місце колишніх дій?..

Він кивнув мені. Але не сказав ні «бувайте», ні «радий був зустрітись з однокашником». І зробив крок від столу.

Та зразу спинився. Знову присівши, Він запитав— просто так, наче в порожнечу, не вкладаючи в своє запитання зацікавленості, ба й взагалі чекання на відповідь:

— А у вас в гімназії як викладали — філософську пропедевтику чи окремо логіку й психологію?

— Окремо логіку й психологію.

— За Челпановим?

— За Челпановим.

Він і далі дивився кудись перед собою, поверх моєї голови, і поглядом був відсутній, як ні до чого були вимовлені слова. Якусь хвилинку ми ще помовчали...

— А Челпанов,— знову ні до чого сказав Він,— був, виявляється, заядлий проповідник ідеалізму, навіть, сказати б, «батько» вітчизняної ідеалістичної філософії, модерної, зрозуміло. Це нам стало відомо пізніше. А виховували нас...— Він не докінчив.

В протилежному кутку їдальні стиха заспівали якоїсь пісні.

— Слухайте,— запитав Він,— а у вас співали цієї: «Зібралися всі бурлаки до одної хати...»?

— «Тут нам любо, тут нам мило журбу заспівати»,— докінчив я заспів пісні.— Аякже, співали.

— Не зібрались... бурлаки,— посміхнувся й Він.— Треба йти...

Але Він не звівся і далі сидів.

— А пам'ятаєте,— промовив Він,— як у тринадцятому році через наші місця, простуючи до себе в резиденцію в Лівадії, проїздив цар Миколашка? Вашу гімназію теж вигонили зустрічати і горлати «ура»?

— Горлати «ура» й підкидати шапки вгору.— Я посміхнувся: це був живий спомин з тих літ, зовсім мертвий нині, але всякий, навіть незначний спільний спомин нас якось зближував.

— На вашій станції були якісь ексцеси?

— Ні. Всіх же «неблагонадійних» ще заздалегідь з нашого міста кудись вивезли, а залізницю оточили війська: на метр солдат від солдата, спиною до поїзда, очима до можливих ворогів.

— У нас так само. І ексцесів не було. Хоча...

— Кількох у нас було заарештовано — потім. І трьох гімназистів, старших класів, виключено з гімназії. Здається, вони чи не підкидали шапок, чи не горлали «ура», щось таке.

— Щось подібне було й у нас.

І знову ми примовкли. Говорити не було про що — хіба що обмінюватись спогадами, та в цю хвилину до цього не кортіло. Але мені незручно було звестися, попроситися й піти.

— А пригадуєте, — знову почав Він, знову навмання, сам, мабуть, не усвідомлюючи, навіщо Він це питає, — пригадуєте, як міністр Кассо подався в демісію і всі сподівалися, що тепер уже вийде нам, гімназьярам, «полегкість» і взагалі зміниться бузувірська система освіти? А воно нічого й не змінилося...

— У нас тоді, — відказав я, — була ціла демонстрація. Навіть співали «Варшавянку». Поліція розігнала. Нікого з гімназії не виключили, бо «заводіїв» не виявлено. В місті діяли якісь підпільні сили: вони поширили листівки, що, мовляв, революційні пісні співали не гімназисти, а мовби саме вони. Нас рятували. Потім ми довідалися, що то були зовсім не «анархісти», як казало начальство про авторів листівок, а просто різномаста молодь — з залізничного депо, тютюнової фабрики, потім ще з якихось майстерень... Діяло вже не гімназичне братерство, не «кругова порука», а справжня солідарність у соціальному протесті.

І знову ми примовкли. В таких випадках, коли нема про що говорити, буває обом ніяково, але нам ніяково не було: Він був надто занурений в свої переживання, я мимохіть поринув думками в своє давнє минуле: гімназія, юні роки — найкраща, як кажуть, пора. Чи була та пора для нашого покоління найкраща?.. Біологічно, сказати б, мабуть, таки найкраща,



але коли зважити душевну піднесеність, ба й просто вагомість пережитого, то дальша пора — зрілості, змужніння, навіть, нехай так, і старіння — за ці минулі півстоліття — була ген-ген і змістовніша, і значуща, і незрівнянно щедріша для виявлення своїх особистих спроможностей, одне слово — для нашого покоління була пора краща проти юних років.

Він раптом тужно, мало не простогнавши, проказав:

— І все таки... так усе й залишається невідомим...

— Це ви про що? — запитав я, запитав, щоб будь-що сказати, бо насправді відчув і зрозумів, що саме його мучить.

— Доля Ядзі так і залишається невідомою...

Я зрозумів: альбом на якусь хвилинку заспокоїв і потішив його. Панько Стусь так і не заманив сердешну дівчину в свої тенета — Ядзя мужньо перемогла. Але ж і справді...

— Але ж, — наче продовжив і Він мої думки, — був же ще час після того, після упорядкування цього триклятого альбома: пізніше, коли ми вже всі пороз'їздилися з нашого міста й урвалися всякі зв'язки з Ядзею. Хто його зна...

Сумніви знову закрадалися в його збентежену душу.

— Ні! — нараз мало не скрикнув Він і знову пристукнув кулаком по столі. — Який-бо я! Навіть подумати, в самій думці допустити, щоб Ядзя... Ні, Ядзя ніколи б не пішла на це!.. Але, розумієте, так же хочеться дістати якесь підтвердження. Звичайно, це гидко, недостойно — прагнути підтвердження, це означає не до кінця вірити. Та все одно... — Він заплутався й не знав, як висловити свої думки й побоювання. — Розумієте, я хочу сказати, що справу розшуку Ядзі, пізнання її долі я так і не довів до кінця.

— Але ж,— заперечив я,— ви ж не за тим приїхали. Власне, не тільки за цим: ви прибули на зустріч по півстоліттю з однокашниками. А Ядзя... мова про Ядзю виникла, сказати б... зненацька...

Він похмуро відказав:

— Коли вже признаватись, то, можливо, прагнення знайти сліди Ядзі насамперед і привели мене сюди зараз...

Це вже було... признання, справді — признання про почуття, які мав Він до панни Ядвіги тоді, в ті юнацькі роки. Отже, Він був... суперником Панкратова?

Щоб розрядити якоесь ніяковість, яка раптом виникла після такого признання, щоб не дати запанути ніякій мовчанці, що в таких випадках завжди настає, я поспішив заговорити. А що заговорити не було про що, то спробував вдатися в загальне, абстрактне, сказати б, філософування.

— В минулому, знаєте,— сказав я,— завжди залишається позаду щось не доведене до кінця, щось непізнане, щось таке, що неодмінно треба було знати, але, виявляється, не знаєш чи не зробив... У минулому житті,— філософствував я,— залишається багато «недожитого». І хто його знає, можливо, саме це й пориває до майбутнього... Хіба ви не згодні з тим, що коли в минулому залишається щось незроблене, то прагнеш це все ж таки зробити пізніше. І це якоюсь мірою відіграє роль рушія в майбутнє... В цьому якоюсь мірою проявляє себе й, сказати б, естафета поколінь...

Мої міркування були, очевидно, зовсім правильні, але ж... тільки міркування, тільки декларування. І чи ж могли вони потішити його?

Не слухаючи мого філософування, Він проказав до себе:

— Ні, ні, вона б швидше вкоротила собі віку...

Він враз підхопився.

— Піду на кладовище,— якось розгублено, непевно мовив Він.— Подивлюсь серед могил...

— Самогубців,— сказав я, і це було жорстоко,— як пригадуєте, в ті часи не ховали на кладовищі, а за огорожею і без могильного горбика...

— Вона могла просто вмерти за цей час. Стільки ж минуло часу!

— Вона могла теж виїхати, як і ви, і вмерти в іншому місті...

Він сів — не робив руху, щоб знову звестися, і примовк.

Гомін довкола нас більшав: людям, що сиділи при столиках їдальні, було багато що сказати між собою — вони жили своїм теперішнім життям, а не якимись давніми спогадами,— споминами про те, що колись було, а може, ніколи цього й не було...

— А ви,— запитав Він несподівано,— мріяли тоді про вищу школу, скинути гімназичні мундирчики й стати студіозами? Чи завмирало вам тоді серце від самої мрії про прийдешнє, що стелиться перед вами і має бути таке багате, таке прекрасне, таке нескінченне...

— Ще б пак!

Хай не видасться дивним, але насправді в цю хвилину я пережив знову цю прекрасну давню мрію про майбуття.

Він раптом замуркотів собі під ніс:

— Гаудеамус ігітур, ювенес дум сумус...

Я підтримав:

— Пост юкундам ювентутем, пост молестам сенектутем нос габебіт гумус...

Отак, наспівуючи нашу стару студентську пісню, якої нам, власне, в свій час і не пощастило доспівати, бо події громадянської війни не дали нам докінчити,

ба й розпочати наше студентське буття,— отак наспівуючи, ми посиділи якийсь час, приязно поглядаючи один на одного.

— Віта ностра бревіс ест, бреві фініетур...

— Веніт морс вельоцітер, неміні парцетур...

Ми доспівали пісню аж до «віват академія, віват професорес»... Як хвилювала ця пісня нас тоді, юної пори, і як хвилювала вона нас і тепер!.. А довкола сусіди, можливо, поглядали на нас і посміхалися: ось, дивіться, сидять двоє дідків, може й зачаркувавшись, і живуть собі якимсь своїм... давно минулим життям.

— І Ядзя,— раптом навіть весело сказав Він,— теж мріяла про біологічний, або, як тоді казали, природничий факультет...

Він рішуче звівся:

— Треба йти. Бо спізнаємося на поїзд. Ходімо!

В цю хвилину дівчина Галя знову опинилась біля нас.

— Вже йдете?— запитала вона. І поспіхом додала: — То я не так сказала була, що вражає різноманітність та мінливість долі кожного, про кого ви розповіли. Ну, нехай вже різноманітність — люди ж справді різні, то ж різні й їхні вдачі. Але ж мінливість то ж не від вас, а від самих часів — тих часів...

— Так,— погодився Він.— Це ви правду кажете, що доля кожного залежить і від епохи.— Він посміхнувся.— Розумієте, старші люди, коли згадують про минуле, то воно їм здається кращим, ніж насправді було! А ми вам такого про минуле наговорили! — Він урвав жартівливий тон і проказав душевно: — Розумієте, справа в тому, щоб не тільки ви, молоді, були з нами, старшими, а щоб і ми, старші, були з вами, молодими.

— Я розумію вас,— мовила вона так само серйозно, майже урочисто.— Це, справді, дуже важливо: не тільки ми з вами, але й ви з нами.

І вони посміхнулися обоє: його посмішка адресувалась до неї, її посмішка — до нього.

І ми потисли Дівчині руки:

— Бувайте!

Він зробив крок до вихідної арки, але ще повернувся.

— А альбом,— сказав Він,— неодмінно спаліть. Нехай... того не залишається...

З гіркою посмішкою Він додав:

— Все одно не залишилося зовсім нічого й нікого...

Дівчина обурилась:

— Як ви так можете? А — Власюк, а Панкратов, а Шпак? Вони залишились і таке роблять!.. А Магомет, Сокирдон, Кукуришин, Янка? То не має значення, що вони загинули...— Вона спинилась, зніяковівши.— Ах, ні, я не так сказала! То якраз має величезне значення, що вони загинули за велику, найдорожчу справу! Тож про них і не можна казати «не залишились». Вони залишились, вони є!

Він кивнув:

— Як добре, що ви так кажете! Тільки ж не забувайте, що живуть, можливо, і Стомеров, і Попель, і Нестеренко, і Псих та їм подібні. Та й такі, як Бялостоцький чи Хрестовоздвиженський,— теж живуть-поживають...

Вона кивнула.

— І нічого ж невідомо про Семидруга.

— Ну, ви ж сказали, що він по партійній лінії пішов?

— Так то було... тридцять, ба й більше років тому. Хто ж його зна, як усе обернулося...

— Але те, що ви знаєте про нього,— підхопила дівчина,— дає підстави і Семидруга рахувати з Власюком, Панкратовим, Шпаком, або... або, на край, якщо загинув, скажімо, у війну, то з Магометом, Куришиним, Янкою, моїм дядьком Михайлом Сокирдоном. Все одно — з вами.

Він лагідно посміхнувся:

— От бачите, оце й усі...

Дівчина зашарілася, посміхнулася й мовила:

— А — ми?

— Тобто?

— Ну, ми,— тепер уже ствердно повторила Дівчина.— Наше покоління... Ми з вами, але й ви з нами!

Вона підняла руку, стиснула кулачок і, знову посміхнувшись, мовила:

— Салуд!.. Так, здається, казали в Іспанії?

— Салуд. Но пасаран. То було пізніше. Але до вашого покоління ближче... А ще ближче, у Вітчизняну війну, скажімо, казали: стояти на смерть! Огонь на мене...

Дівчина ще посміхнулась:

— А тепер кажемо: ніщо не забуто, ніхто не забутий...

Він відповів на її посмішку такою ж — лагідною, дружньою, і... теж зашарівся, подібно до Дівчини.

І раптом Дівчина сказала:

— Як личить до вашого срібного волосся отака... рожева посмішка...

Він засміявся вголос і простяг Дівчині руку — на порозі, для прощального потиску.

Та в цю хвилину мусив оступитися з порога: на порозі з'явився літній чоловік із брезентовою сумкою на ремені через плече. На голові мав формений кашкет із кокардою Міністерства зв'язку: поштар.

— О, поштар,— мовила Дівчина.— Що принесли? Поштар простяг Дівчині телеграфний бланк.

— Телеграма. Кумедна якась, як ті дві, що раніше, адреса точна. Але чи до вас, хто його зна, не розберемо...

Дівчина взяла бланк і бігцем проглянула текст телеграми. Здавалося, вона зблідла. Але то було тільки на мить, бо зразу ж вона зашарілася ще дужче й долонями взялася до скронь:

— Мамо рідна! — прошепотіла вона.— Та то ж... та це ж... Це до нас! — похапцем кинула вона поштареві.

Поштар зразу подав їй книжку:

— Тоді розпишіться, будьте ласкаві.

Дівчина вхопила простягнутий їй олівець, блиснула очима на нас і одним помахом розписалася в розносній книзі телеграфіста.

— Спасибі! — поштар кивнув, торкнувся дашка свого форменого кашкета. Вклонився й до нас.— Маю честь...

А Дівчина простягла бланк телеграми нам:

— Маєте!

Це «маєте!» прозвучало якось і урочисто, і якось визивно-задирливо — наче з тріумфом.

— Що? — запитав Він.

— Читайте, читайте! Це знову до вас...

Він узяв бланк, підніс до очей — був, мабуть, короткозорий, а я глянув через його плече.

Текст телеграми був такий:

Адреса: По вулиці Центральній, номер 16, по Привокзальній, 8.

А далі:

«Директор НДІ епідеміології доктор медичних наук Іван Петрович Семидруг перепрошує що на п'ятдесятиріччя прибути не зможе бо перебуваючи довго-

тривалому закордонному відрядженні країнах Азії проводить консультації справі ліквідації осередків зарази жовтої пропасниці крп Засилає свої товариські привітання та зичить успіхів здоров'я крп Запевняючи що віта ностра нон бревіс ест кома пропонує гаудеамус на шістдесятиріччя крп З доручення доктора Семидруга секретар.

А трохи нижче додруковано:

«Перевірено повторно: віта ностра нон бревіс ест» і «гаудеамус». Старший контролер телеграфу (підпис)».

Якусь хвилинку між нас тривала мовчанка. Він— мій новий знайомец і однокашник — стояв, заплющивши очі та похитуючись — із закаблуків на носки, з носків на закаблуки. Нарешті розплющився і глянув на Дівчину.

— Ну??? — тільки й спромоглася вимовити Дівчина. Вона була, мабуть, перехвильована дужче від усіх. Хотіла ще щось сказати, але не спромагалася.

А Він проказав — як і раз у раз: ні до кого, тільки до себе:

— Ну й Семидруг! Всіх перевершив! Раз: неждано медиком став. Два: прогнози Доктора Сюні, про п'ятдесят, справдив і заміряється ще — до шістдесятиріччя закликає. І три: залишився вірний собі... А ви кажете,— всміхнувся Він до Дівчини,— мінливість долі. Яка ж це мінливість, коли людина в усьому залишається вірною собі?

— Не тільки собі,— відказала Дівчина,— взагалі вірний програмі життя. Як це у Коцюбинського — «для загального добра»?

— Для загального добра,— повторив він машинально, думаючи про щось інше, ще раз і ще раз перебігаючи очима по тексту телеграми і щось наче міркуючи.— Для загального добра... Семидруг...

— Член партії Семидруг,— мовила Дівчина.



Раптом Він аж кинувся назад, до арки, що провадила до їдальні.

— Телеграми!—сказав Він.—Де ті дві телеграми?

Він мусив спинитися, бо Дівчина вже випередила його й пірнула під арку. Звичайно, телеграми треба було прихопити: Він же був єдиним адресатом для усіх цих телеграм.

Та спинившись, Він гукнув навздогін Дівчині:

— Не треба! І так усе зрозуміле!

Обличчя його якимось враз вияснилося, посвітлішало, наче в очах спалахнули вогники радісного піднесення.

— Все вияснилося! Все!

Дівчина вже повернулася з двома бланками телеграм, і ми запитали разом, не розуміючи:

— Що вияснилося? З Семидругом?

— І з Семидругом.

Він весь аж сяяв — радісний і веселий:

— Ядзя знайшлась!..

— Що? Ядзя? Знайшлась? Як? Де?

Він тримав перед очима телеграму Семидруга, але говорив про телеграму від агронома Панкратова, що була в Дівчини.

— Перечитайте текст.

Дівчина прочитала:

— «Прикутий до ліжка важкою хворобою не зможу прибути вітаємо всіх товаришів котрі ще живі агроном Панкратов». Ну, і це помилкове «Я».

Він дивився на нас, радісно всміхаючись:

— Прикутий до ліжка хворобою не «вітає», а «вітаємо». І оте «Я» зовсім не помилка телеграфістки, це точний підпис: Ядвіга.

— Ядзя?!

— Так. Вона завжди так підписувалась, коли комусь їй треба було написати записочку: не повне

ім'я, тільки «Я». Це й перша літера імені, і взагалі така була в неї манера, коли писала до друзів, підписуватися «Я», бо, мовляв, усі ви мене знаєте. І всі знали, що це вона, Ядзя.

Він сміявся весело і радісно:

— Ядзя з Панкратовим! Подружжя!

Дівчина не стрималася, звелася навшпиньки й поцілувала його в щоку.

— Я така рада!

Він поклав їй руку на голову й поторсав пишне волосся:

— Спасибі, мила Дівчино!

— Але ж, це ще відтоді, з юнацьких років, і на все життя! — Дівчина проказала це захоплено. — Не чула ще про таке!

— Ну, що ви! — докинув і я. — Хіба не чули про срібні й золоті подружжя! Двадцять п'ять і п'ятдесят років. Таке і з вашим поколінням буде.

— Звичайно, звичайно! Там побачимо! — зніяковіла вона. — Але з Панкратовим і Ядзею це так прекрасно!

— Прекрасно! — згодився Він.

Але Він же був закоханий в Ядзю! І шукав бодай пам'яті через півстоліття...

А Він мовчав, лише саяв очима, — нехай не буде сприйнято цей вираз за високопарний.

Спогади тим часом нахлинули і на мене:

— У нас теж було подібне. Теж почалося ще за гімназичних часів: Мишко з шостого класу був закоханий в Катрю, теж з шостого. І вирішили поженитись — тоді ж таки, ще за гімназичних часів...

— Ще школярами? — здивувалася вона.

— Уявіть собі: їй було сімнадцять, а він — переросток, старший, в кількох класах по два роки сидів. Йому було дев'ятнадцять. В ті часи, до революції,

шлюб був законним тільки церковний. А вони неодмінно хотіли, щоб по закону...

— Ну й що?

— Таємно одружились: поїхали до сусіднього великого міста, до Одеси, і там повінчались як належало, в церкві.

Дівчина була зачарована:

— Ну й ну? І як далі?

— Все життя прожили разом душа в душу, як кажемо. Вона померла років зо два тому.

— А він?

— Живе, працює.

Не знаю, чому і за що, але Дівчина цмокнула в щоку й мене.

Він тим часом, — так само весь наче осяйний, — задумливо, до себе самого, проказав:

— Отже, відбулось... Зустріч відбулася, треба вважати...

— Відбулася! — потвердила якось навіть урочисто Дівчина.

Він простяг Дівчині руку для прощального потиску:

— А ви кажете: покоління, покоління. Одне ми з вами покоління! Ну, будемо поспішати, щоб не спізнитися на поїзд. Ні, ні! — заперечив Він, коли Дівчина простягла йому бланки телеграм.— Навпаки, візьміть і цю.— Він подав їй телеграму Семидруга.— Хай зберігаються тут до... нашої зустрічі на шістдесятиріччя,— Він засміявся, — як визначив товариш Семидруг. Хай будуть тут пам'яткою замість того триклятого альбома. В папочку якусь їх покладіть і той... надпишіть. І за десять років неодмінно приїдьте на наше шістдесятиріччя, де б ви не були! Чуєте? Запрошую вас.

Дівчина відказала серйозно:

— Неодмінно прибуду. І телеграми збережуться, не турбуйтеся. Ми з Лесею підемо звідси, інші будуть — ми їм розповімо, вони теж збережуть. Ніщо не буде забуто...

— Спасибі. І хай вам у житті щастить!

Ми ще раз потисли Дівчині руки й переступили через поріг.

За порогом ми пішли поряд — через вулицю. Нам треба було на станцію, щоб не спізнитися на поїзд: тут нам була тільки пересадка. Він ішов легко, тільки ледь шкутильгаючи, але чітко карбуючи крок, — наче линув уперед.

І муркотів собі під ніс давню пісню з часів громадянської війни:

Наш паровоз, вперед лети —  
В коммуне остановка...

Я підхопив і собі:

Другого нет у нас пути...

Перейшовши вулицю, Він спинився — я теж біля нього — і кинув оком на будинок, з якого вийшли. Так, то був добре йому відомий здавна будинок. Можливо, колись і справді були тут «ресторация, бильярд», «номера Риодежанейро» і... той триклятий альбом. Але бильярд був. І Він з Магометом ходив довкола бильярда, клав кулі в лузи й обмінювався: Він йому відомості, а той йому — нове завдання. Це було.

Він раптом сказав:

— Власюк, Шпак, Семидруг, Панкратов і... Ядзя. Ну й... я сам...

Ми зробили два-три кроки, і Він проказав ще:

— Але ж Дівчина сказала, що Магомет, Кукуришин, Янка та її дядько Сокирдон теж не просто були, а — є. Вони є!

Перемовчавши ще, Він додав:

— І будуть.

— І вона ж сказала ще: а — ми? Це про себе, своє покоління. Оце — найголовніше: ми з ними і вони з нами...

На розі він озирнувся і ще раз глянув на двері будинку. І знову серце йому закалатало — як тоді, три години тому, коли Він сюди тільки прийшов: залишилося чи не залишилося, є чи нема, чи зберуться, чи знайдуться?

На дверях будинку виблискувала проти заходу табличка:

### ІДАЛЬНЯ № 3

Дівчина якраз вийшла на поріг і помахала рукою.

1972 р.

## ЗМІСТ

|  |     |
|--|-----|
| РЕСТОРАЦІЯ «РІО-ДЕ-ЖАНЕЙРО», ІДАЛЬНЯ № 3 . . . . . | 3   |
| Каперанг Власюк . . . . .                          | 15  |
| Професор Брацлавський . . . . .                    | 23  |
| Паніматка Кукуришин . . . . .                      | 32  |
| Фон-барон Стомеров . . . . .                       | 38  |
| Марія Антонівна . . . . .                          | 42  |
| Екстерн Янка . . . . .                             | 47  |
| Батько Попель . . . . .                            | 52  |
| Рижий . . . . .                                    | 58  |
| Член партії Семидруг . . . . .                     | 63  |
| Центр-хаубек Красножон . . . . .                   | 68  |
| Я ПОТРАПИВ ДО ІДАЛЬНІ ВИПАДКОВО . . . . .          | 73  |
| Гросмейстер Нестеренко . . . . .                   | 80  |
| Перший учень Сирота . . . . .                      | 88  |
| Доктор Сюня . . . . .                              | 94  |
| Месаксуді-Шпак . . . . .                           | 101 |
| Поет Панкратов . . . . .                           | 107 |
| Панна Ядвіга . . . . .                             | 113 |
| Альоша-ша Хрестовоздвиженський . . . . .           | 120 |
| Педагоги . . . . .                                 | 129 |
| Сокирдон — Шостий Кілометр . . . . .               | 132 |
| МИ ЗАЛИШАЄМОСЯ ВДВОХ . . . . .                     | 140 |
| Камчадали: Дилда, Псих і Магомет . . . . .         | 145 |

**СМОЛИЧ**  
**ЮРИЙ КОРНЕЕВИЧ**

*Gaudeamus igitur...*

Повість в розказах

Издательство «Радянський письменник»

(На українському мові)

Редактор  
*О. М. Сливинський*

Художник  
*Б. Й. Бродський*

Художній редактор  
*Н. В. М'ясківська*

Технічний редактор  
*С. І. Пимченко*

Коректор  
*С. І. Слабошевська*

Здано на виробництво 17. VI 1975 р.  
Підписано до друку 28. VIII. 1975 р.  
Формат 70×108<sup>1/32</sup>. Папір друкар. № 1. 5<sup>3/4</sup> фіз.-друк.  
арк., 8,05. ум.-друк. арк., 7,71, обл.-вид. арк.  
БФ 35 370. Тираж 30 000. Зам. 856.  
Ціна в оправі 37 коп.

«Радянський письменник»,  
Київ, бульвар Лесі Українки, 20

Книжкова фабрика «Атлас»  
республіканського виробничого об'єднання  
«Поліграфкнига» Держкомвидав УРСР,  
Львів, Зелена, 20.









37 КОП.



ЮРІЙ СМОЛІЧ